

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра соціальної і прикладної психології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Гендерні особливості переживання почуття провини»

«Gender characteristics of feelings of guilt»

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія

Юрченко Ганна Ігорівна

Керівник к. психол. н., доцент Білова М. Е.

_____ (підпис)

Рецензент д. психол. н., професор кафедри
психології і соціальної роботи
ОНПУ Л.І. Шрагіна

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ ___ від ___ грудня 2020 р.

Захищено на засіданні ЕК
протокол № ___ від _____ 2020 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____ Подшивалкіна В.І.
(підпис)

_____ Псядло Е.М.
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМ ФЕНОМЕНУ ПРОВИНИ	
1.1. Провина як психологічний феномен	6
1.2. Соціальний аспект феномена провини: роль та функції провини у керуванні поведінки	13
1.3. Роль гендерної різниці при переживанні провини	20
1.4. Функції переживання провини.	25
1.5. Провина та сором: диференціація пов'язаних емоцій	31
Висновки до 1 розділу	37
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ І МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРОВИНИ	
2.1.Методологія дослідження уявлень про переживання провини і її гендерної диференціації	39
2.2. Етапи и методи емпіричного дослідження феномену провини	45
Висновки до 2 розділу	49
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ ВИНИ З ПОЗИЦІЇ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ	
3.1. Результати аналізу уявлень про почуття провини і сорому	50
3.2. Аналіз достовірності відмінностей в групах	57
Висновки до 3 розділу	68
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що це складне і суперечливе емоційне переживання, справило величезний вплив на формування сучасної гуманістичної моралі. Будучи моральною емоцією «вищого порядку», вина є індикатором присвоєння моральних норм і правил, впливає на їх дотримання.

Дослідники даного феномену часто дотримуються протилежних тенденцій у поглядах на роль і функції даного явища. І вітчизняні та зарубіжні психологи вважають, що воно може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на життя і здоров'я людини. І цей висновок підтверджують наукові дослідження.

Досить довго це почуття не входило у зону уваги теоретиків і практиків медицини, психотерапії і психології. У руслі психоаналізу, розглядався лише деструктивний аспект провини (З. Фрейд та ін.).

Пізніші дослідження представлені в руслі робіт філософів-екзистенціалістів (С. Кьєркегор, М. Хайдеггер та ін.) та екзистенційно-гуманістичної психології (Дж.Бьюдженталь, Р. Мей, І. Ялом і ін.). В їх роботах феномен провини обумовлений прагненням людини до вдосконалення в процесі становлення і розвитку особистості і пов'язаний з поняттям Ідеалу.

Дослідження позитивної ролі феномену провини в розвитку особистості отримує в даний час все більше уваги (М. Берковіц, М. Хоффман і ін.).

Фундаментальні дослідження феномену провини як психологічного поняття у вітчизняній психології в основному пов'язані або з вивченням феноменології переживання провини, або з функцією почуття провини як

соціального регулятора (В. Ф. Василюк, Е. П. Ільїн, К. Муздибаєв, Ю. М. Орлов і ін.).

Диференційованість прояви почуття провини, гендерні, вікові особливості переживання почуття провини більшістю дослідників не розглядаються зовсім.

Необхідно систематизувати існуючі дані про психологічні явища: походження почуття провини, його природа, характеристики і функції. Це надзвичайно важливо для психологічної, виховної, педагогічної та психотерапевтичної практик і вимагають подальшого дослідження.

Метою роботи є вивчення уявлень про особливості переживання почуття провини і його характеристики як риси особистості.

Завдання роботи:

1. Аналіз наукової літератури присвяченій феномену провини з метою уточнення поняття феномена і його ролі в житті людини.
2. Методологічне обґрунтування дослідження переживання провини та підбір відповідних методик.
3. Емпіричне дослідження уявлень про феномен провини з позиції соціальних, вікових і гендерних відмінностей.

Об'єктом роботи є почуття провини як психологічний феномен.

Предметом роботи є гендерні особливості уявлень і переживань почуття провини.

Для досягнення мети й реалізації завдань дослідження було використано комплекс **методів**:

- теоретичні – порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація;
- емпіричні - опитування, контент-аналіз, тестові методики;
- якісні та кількісні статистичні методи (дисперсійний, порівняльний,

кореляційний аналізи).

В якості основних емпіричних методів дослідження використовувалися:

1. Анкета-опитувальник «Почуття провини» (Белик І. А.);
2. «Опитувальник провини» (Guilt Inventory) К. Куглер, У. Х. Джонс;
3. «Опитувальник агресії А. Басса - А. Даркі» (адаптація А. К. Осніцкого).

У якості *піддослідних* дослідження виступили студенти Одеського університету і дорослі люди, зайняті в різних сферах професійної діяльності. Загальна кількість піддослідних склало 55 осіб, у віці від 19 до 55 років (чоловіків - 20 осіб, жінок - 35 осіб).

Практична значимість полягає в тому, що отримані в дослідженні дані можуть бути використані в практичній діяльності психологів і фахівців близьких професій при вирішенні завдань індивідуального та сімейного консультування, в діагностичних цілях - для виявлення причин неадекватного переживання провини та при розробці тренінгових програм.

Апробація роботи. Результати дослідження перевірялися, коректувалися и уточнювалися в процесі експериментальної роботи, обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Гендерна конструкція соціуму: історія і сучасність» (Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 20-21 травня 2020 року).

Структура роботи. Робота викладена на 75 сторінках основного тексту і складається з вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 70 найменувань, 2 додатки, 7 таблиць, 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМ ФЕНОМЕНУ ПРОВИНИ

1.1. Провина як психологічний феномен

Провина є складним психологічним феноменом зі своєю власною структурою і функціями. У структурі провини дослідники виділяють три компоненти: емоційний, когнітивний і мотиваційний [48, 49, 50].

Емоційний компонент включає неприємне внутрішнє напруження.

Якщо людина визнає себе винною, вона буде відчувати бажання виправити, компенсувати завдані збитки. Це - мотиваційний компонент провини.

Більш складним і важливим компонентом є когнітивна складова провини. Перш за все, людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки, і це вимагає вміння робити каузальні висновки.

Е. С. Кубані (E. S. Kubany) виділив 4 складові когнітивного компонента, пов'язаних з переконаннями людини про її ролі в події, яка викликала переживання провини [44]:

- 1) прийняття відповідальності за негативні наслідки;
- 2) самозасудження;
- 3) усвідомлення того, що людина порушила свої моральні принципи;
- 4) думки про те, яким чином можна було б уникнути або запобігти негативний результат.

Провина виконує ряд функцій:

- по-перше, вона виступає в якості морального регулятора для підтримки норм соціально прийнятої поведінки. У зв'язку з цим Е. Роулінг

(E.I.Rawling) розрізняє дві форми провини: реактивну і превентивну [44]. Реактивна провинна являє собою емоційну реакцію індивіда на дійсне порушення власних інтерналізованих норм прийнятної поведінки, що розуміється в психології як емоція або провинна-стан. Превентивна провинна являє собою емоційне переживання, пов'язане з можливим порушенням інтерналізованих норм, що розуміється в психології як почуття або вина-риси. У свою чергу, превентивна провинна дозволяє запобігти здійсненню вчинка. Отже, провинна переживається як стан дискомфорту, пов'язаний з порушенням моральних і правових норм, які існують у суспільстві [20].

По-друге, будучи емоцією самовідношення [24, 27, 45] або самооціночною емоцією [40], провинна виступає в якості внутрішнього регулятора [23]. Людина здатна на відповідальний, моральний вчинок і може судити наскільки правомірним, справедливим і законним був той чи інший його крок. У зв'язку з цим, американський дослідник Дж. П. Тангней (J. P. Tangney) [44] визначає вину як почуття самооставлення, яке виникає в результаті негативної оцінки людиною своєї конкретного поведінки і супроводжується напругою, каяттям і жалем, а також мотивує людину спокути або виправити скоєне.

Розуміння провини як морального регулятора і емоції самовідношення характерно і для вітчизняних дослідників, які пов'язують переживання провини з поняттям совісті, де совість розглядається як моральний цензор, моральна якість, на підставі якої виникає переживання провини або гордості за свою поведінку [26, 35].

У дослідженні феномена провини досі залишаються не в повному обсязі розкритими два питання, які вимагають уточнення, а саме:

- 1) походження провини та статус самостійності феномена;
- 2) роль феномену в розвитку людини.

3. Фрейд розглядав провину як моральний різновид тривоги, як «тривогу совісті» [54]. Цієї ж точки зору дотримується і інший психоаналітик Г. Мандлер, який стверджує, що провина і тривога - це різні назви одного й того ж явища. Провина, згідно досліднику, це тривога щодо реального чи уявного промаху. Переживання цього різновиду тривоги запускає особливий захисний механізм, за допомогою якого людина намагається загладити або нейтралізувати шкоду, завдану їй помилковими діями [цит. за 29].

Дослідники Б. Н. Лазарус і Р. С. Лазарус (B.N.Lazarus & R.S.Lazarus) також пов'язують емоцію провини з тривогою, так як, на думку дослідників, ці емоції мають багато спільних характеристик [24]. Тим не менш, не торкаючись питань походження провини, дослідники пропонують розглядати провину як самостійну емоцію, що має свою специфіку.

Р. Плутчік розглядав емоцію як комплексну соматичну реакцію, пов'язану з конкретним адаптивним біологічним процесом, загальним для всіх живих організмів. Дослідник вводить поняття первинних емоцій (прийняття, огида, гнів, страх, радість, горе, переляк, надія або цікавість), які обмежені в часі та ініціюються зовнішнім стимулом. Комбінація первинних емоцій, на думку Плутчика, часом взаємовиключних, являє собою вторинну емоцію. Так, в класифікації Плутчика провина є вторинною емоцією, що комбінує в собі «страх і радість або задоволення» [цит. за 28, с.53]. Спроба зв'язати провину зі страхом зроблена і дослідниками А.И. Захаровою [23], С. Сарасоном, Д. Світцером, Ю. Маурером [цит. за 29], які часто ототожнювали її з острахом перед покаранням.

Ототожнення провини зі страхом перед покаранням піддав критиці Є. П. Ільїн, вважаючи, що страх перед покаранням може відчувати і злочинець, але при цьому не обов'язково буде переживати провину за скоєне, так як справа не у зовнішнім покаранні і не у страху, а в тому, що переживання

провини, докори совісті вже само по собі є покаранням для людини. Є. П. Ільїн приходиться до висновку, що вину слід вважати «самостійним феноменом, що допомагає знижувати тривогу і уникати серйозних психічних розладів» [29, с. 187].

Автор теорії диференціації емоцій К. Е. Ізард розглядає провину як базову емоцію, незважаючи на те, що вона не має чіткого мімічного або пантомімічного вираження, роблячи акцент на самостійність феномена [28].

Ці дослідження дали поштовх для розвитку гуманістичного напрямку в психології.

О. Ранк пов'язував поняття провини з поняттям вільної волі. На його думку, життя - це процес сепарації та індивідуалізації, в той час як смерть - це зворотне явище, пов'язане з об'єднанням, злиттям і залежністю. Воля функціонує на рівні свідомості, намагаючись вирішити існуючий конфлікт між страхом життя і страхом смерті. Людина повинна постійно досліджувати нові можливості, а кожна нова можливість приносить з собою не тільки виклик, а й елементи почуття провини. Виклик як рух вперед до реалізації нової можливості і почуття провини - дві сторони однієї медалі. Провина, подібно страху життя, співвідноситься з відчуттям втрачених можливостей, стагнацією і регресією, які викликані відмовою від сепарації [цит. за 44, с.71-72].

О. Ранк пов'язував провину з розвитком особистості.

Е. Фромм також вказував на зв'язок почуття провини з відчуттям порожнечі і безплідності існування, коли людина не використовує свій особистісний потенціал («зупинка розвитку особистості») [55]. Він ввів поняття «гуманістичної совісті», яка, на відміну від «авторитарної», є голосом істинного, справжнього «Я» людини. Гуманістична совість закликає людину стати тим, ким вона може стати. На його думку, почуття провини,

яке людина відчуває перед авторитетом за невиконання його розпоряджень, на підсвідомому рівні переживається як провина перед самим собою, тому що не виправдовує своїх власних очікувань.

Ідеї О. Ранка і Е. Фромма знайшли відображення в роботах психологів гуманістичного спрямування. А. Маслоу, подібно до Е. Фромма, проводить відмінність між совістю (суперего) і внутрішнім почуттям провини. Перше означає засвоєння самість схвалення і несхвалення інших людей: батька, матері, вчителів і т. Д., Яке складається під впливом соціуму. Внутрішнє ж почуття провини виникає як наслідок «зради індивідом своєї внутрішньої природи або своєї самості, ухилення від дороги, що веде до самоактуалізації; це, по суті, обумовлене невдоволення самими собою» [42, с.236]. Таким чином, воно не так пов'язане з цивілізацією, як провина по Фрейдю. Провина є «істиною», «заслуженої», «справедливою» або «праведною», тому що є результатом розбіжності людини з чимось глибоко істинним, з тим, що перебуває в ньому самому. Маслоу приходять до висновку, що коли людина заслуговує, їй корисно відчутти внутрішню провину. Це вказує дорогу до реалізації істинної самості і її потенціалу.

Питання про походження провини, її самостійності (незалежності від тривоги або страху), а також про позитивну роль феномена в розвитку особистості людини успішно вирішується представниками екзистенційно-гуманістичного спрямування. Важливість екзистенціального підходу для психології підкреслював А. Маслоу, який писав: «Для психологів надзвичайно важливо, що екзистенціалісти можуть поєднати психологію з філософськими основами» [42, с.43].

І. Ялом визначає почуття провини як «темну тінь відповідальності» [62]. Людина несе відповідальність не тільки за заподіяне зло іншим людям, або за порушення моральних і соціальних правил, але також за «злочини

проти самого себе». Людина наділена величезним потенціалом і великими можливостями, і все це вона може реалізувати у своєму житті. І якщо вона не реалізувала себе, уникала життя, то вона винен.

Дж. Бьюдженталь також пов'язує почуття провини з усвідомленням відповідальності за свої дії або бездіяльності [13, 14]. Ця провина притаманна людському буттю і виникає тому, що людина не реалізує свій потенціал, живе в невідповідності зі своїми цінностями і намірами, і не цінує своїх ближніх за те, що вони існують. В ідеалі, така провина вчить тому, щоб в подальшому повніше реалізувати найбільш глибокі прагнення. Почуття провини повертає людину до її індивідуальності, до її внутрішнього світу, і коли людина перекладає відповідальність за свої невдачі і біди на інших, вона пригнічує «усвідомлення внутрішнього почуття, яке необхідно для справжнього переживання власного життя» [14, с.121].

Головною заслугою психологів екзистенціального напрямку є те, що, досліджуючи феномен провини з точки зору розвитку людини з підкресленням аспекту саморозвитку та самовдосконалення, вони виробили і ввели поняття онтологічної провини, яке дозволяє охарактеризувати феномен провини в якості самостійного явища, які не ототожнюються з такими категоріями людського існування як страх або тривога.

Р. Мей визначає онтологічну провину як відчуття невідповідності між тим, що він є, і тим, чим він повинен бути, між тим, що він робить, і тим, що він повинен робити, тим, як склалася ситуація, і якою вона має бути [45].

Р. Мей [45] виділив три типи онтологічної провини, що відповідають одному з образів буття-в-світі:

- перший тип корениться в недостатньому усвідомленні нашого буття-в-світі. Сучасна людина, що живе в цивілізованому світі, втратила свій зв'язок з природою і ця провина, відповідно до класифікації Мея, називається

провиною через поділ;

- другий тип провини пов'язаний з нашою нездатністю правильно розуміти інших людей. Це нездатність обумовлена не моральною недосконалістю, це неминучий результат того, що кожен з нас є унікальна особистість, і тому у нас немає іншого вибору, - за винятком єдиного - дивитися на світ власними очима;

- третій тип провини пов'язаний з запереченням наших власних можливостей, а також неможливістю їх реалізувати. Цей тип провини заснований на відносинах з власним «Я».

Отже, провинна, є самостійним феноменом, обумовлена здатністю людини відчувати невдоволення собою і навколишньою дійсністю. Вона призначена природою виконувати регулятивну функцію управління людською поведінкою. У процесі розвитку особистості людини відбувається перетворення цієї функції від морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки (соціалізація) до саморегулятора особистісних моральних принципів (індивідуація), коли людина отримує можливість самостійно визначати і регулювати власне життя (особистісна автономія).

Є. П. Ільїн проводить відмінність між емоцією і почуттям, визначаючи емоцію як емоційне реагування на конкретну ситуацію. Отже, почуття провини - це ситуаційна негативна оцінка свого конкретного поведінки [27]. У той час як почуття, виражає довгострокове ставлення до того чи іншого об'єкту. Звідси, почуття провини - це тривала емоційна установка, що викликає негативну оцінку своєї поведінки в разі порушення інтерналізованих норм і правил поведінки.

Західні психологи не проводять відмінності між емоціями і почуттями. У свою чергу, вони розрізняють провину-стан і провину-рису [40, 44]. Провина-стан розглядається як тимчасове, ситуаційне емоційне переживання,

що відповідає визначенню емоції, в той час як провина-риса розглядається як стійка особистісна характеристика, що виражається в схильності до переживання стану провини, і відповідає визначенню почуття.

1.2. Соціальний аспект феномена провини: роль та функції провини у керуванні поведінки

В ході еволюції людської спільноти провина починає виконувати роль морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки.

Американський психолог юнгіанського психоаналізу С. Б. Перера (S. B. Perera), вивчаючи питання про походження провини на прикладі жертвопринесення у давньоєврейських пастухів, показує як з онтологічної здатності людини відчувати незадоволеність собою і навколишньою дійсністю виникає почуття провини, яке потім людство в своєму історичному розвитку починає використовувати для регулювання взаємовідносин в соціумі [21].

Стародавні люди, відчуваючи повну беспорядність перед стихією, епідеміями хвороб, які ведуть за собою смерть і падіж худоби, не розуміючи своїх власних почуттів, проектували власну незадоволеність своїми обмеженими можливостями (недосконалістю) на вищий авторитет. Наші далекі предки абсолютизували сили Природи, створюючи богів Сонця, Дощу, Вітру і т. п., вважаючи, що ці Боги незадоволені ними і карають, посилаючи на них повені, посуху і хвороби. Щоб покаятися, стародавні люди здійснювали ритуал жертвоприношення. Для цього умертвляли тварину, зазвичай козла (священна тварина для семітських пастухів). «Козел відпущення» символізував провину (гріх), від якого люди позбавлялися. Таким чином, древні люди матеріалізувати власне почуття провини, а обряд

жертвоприношення (пролита кров) знаменував собою почуття каяття (покаяння). С. Перера пише, що подібним чином вишикувалася ланцюжок почуттів, які відчували стародавні люди, але які вони екстерналізували, тому що не були здатні зрозуміти свій внутрішній світ: невдоволення - провина - каяття. Звідси виводиться і перший моральний постулат: негідна поведінка - > провина -> покарання.

Подібні обряди жертвоприношення існували майже у всіх найдавніших культурах світу і при всій їх варварської і жахливої суті, символізували покору, основна вимога, яка пред'являлась до «стадної людини» (за висловом Ф. Ніцше) [47]. Тому, з цієї точки зору, на перших етапах становлення моралі, вони були першими елементарними уроками моральності.

Д.В. Морано показує як формується почуття провини у людини в залежності від виникнення у неї потреб (за Маслоу) в процесі соціалізації [44].

Він виділив три фактори, що обумовлюють переживання провини у індивіда: психічний, моральний і соціальний.

Ми всі володіємо онтологічною здатністю переживати почуття невдоволення собою і навколишньою дійсністю (онтологічна провина), але переживаємо її по-різному (індивідуально). Це наша суб'єктивна провина, яка обумовлюється психічним фактором, в свою чергу, залежать від темпераменту (емоційна причетність до ситуації), досвіду, рівня освіти і культури (когнітивні здібності).

Д. Морано підкреслює вплив життєвого досвіду індивіда на суб'єктивне переживання провини, на якій людина спирається як на єдину достовірну реальність. Однак, при всій значущості індивідуального досвіду, він не є єдиною панацеєю від помилок, особливо, якщо цей досвід досить обмежений в змістовному і кількісному відношенні. Уміння правильно оцінити інше,

чуже, тобто те, що не має аналогів у власному досвіді або невідповідне власним орієнтаціям, є показником психічної зрілості людини.

Рівень суб'єктивного переживання провини безсумнівно пов'язаний з темпераментом людини. Зайва раціоналізація (прагматизм) здатні викликати емоційну невключеність і нечутливість [27], а з іншого боку зайве емоційне переживання може також давати негативний результат. Ідеальним станом є гармонія почуття і розуму. Проте, слід зазначити, що зв'язок емоційного та прагматичного аспектів провини реалізується надзвичайно складним чином, причому дисгармонійні, на перший погляд, варіанти зв'язку з цим не свідчать про неправильну оцінку ситуації. Так, наприклад, емоційна реакція морально розвиненої особистості найчастіше виявляється адекватною формою оцінки, навіть якщо не супроводжується «раціональними процедурами» аналізу ситуацій, тобто мова йде про «моральну інтуїцію» [25, с.118-120].

Але разом з тим, людина приходить у світ, в якому існують нормативні правила, закони та культурні традиції, які направляють і обмежують поведінку людей, роблячи її соціально бажаним. У разі порушення цих норм, правил, традицій людина відчуває провину, яка пов'язана з об'єктивними причинами, тому є об'єктивною провинною.

Об'єктивна провинна обумовлюється двома факторами: соціальним (соціально-культурна традиція) і моральним (морально-правова традиція).

У загальному випадку онтологічну провинну можна визначити як протистояння (конфлікт) «між людськими бажаннями і його можливостями» [45, с. 43].

Коли бажання людини обмежуються лише фізіологічними потребами (А. Маслоу), людина не визнає об'єктивну провинну, так як її бажання не несуть морального навантаження. Суб'єктивна провинна пов'язана з обмеженими можливостями самої людини, які в самій незначній мірі

обмежені соціумом (соціальний фактор), і проявляється в зміні настроїв (Рис. 1.1).

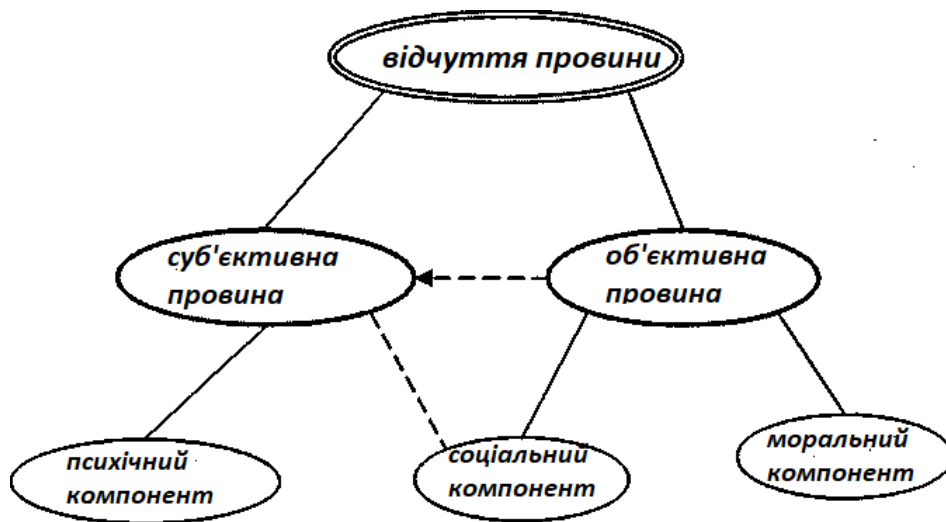

Рис. 1.1. Структура відчуття провини (Д.В. Морано)

З появою у людини бажань, пов'язаних з потребою, згідно з тією ж ієрархічною моделлю потреб А. Маслоу [45, 46]: в безпеці, стабільності, порядку, він переживає суб'єктивну провинну, яка обумовлюється лише психічним і соціальним чинниками, так як бажання людини не мають ніякого морального сенсу (Рис. 1.2.).

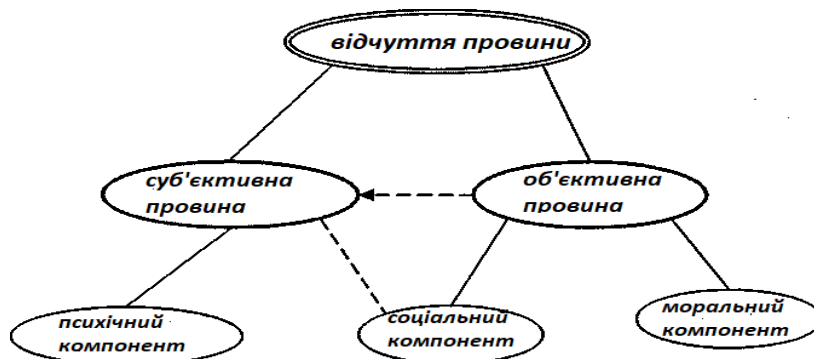

Рис. 1.2. Структура суб'єктивного відчуття провини (Д.В. Морано)

Засвоєння соціально-культурної та морально-правової традиції означає,

що людина визнає об'єктивну провину і переживає її як суб'єктивну, тобто він повністю інтегрований в своє соціальне середовище (Рис.1.3.).

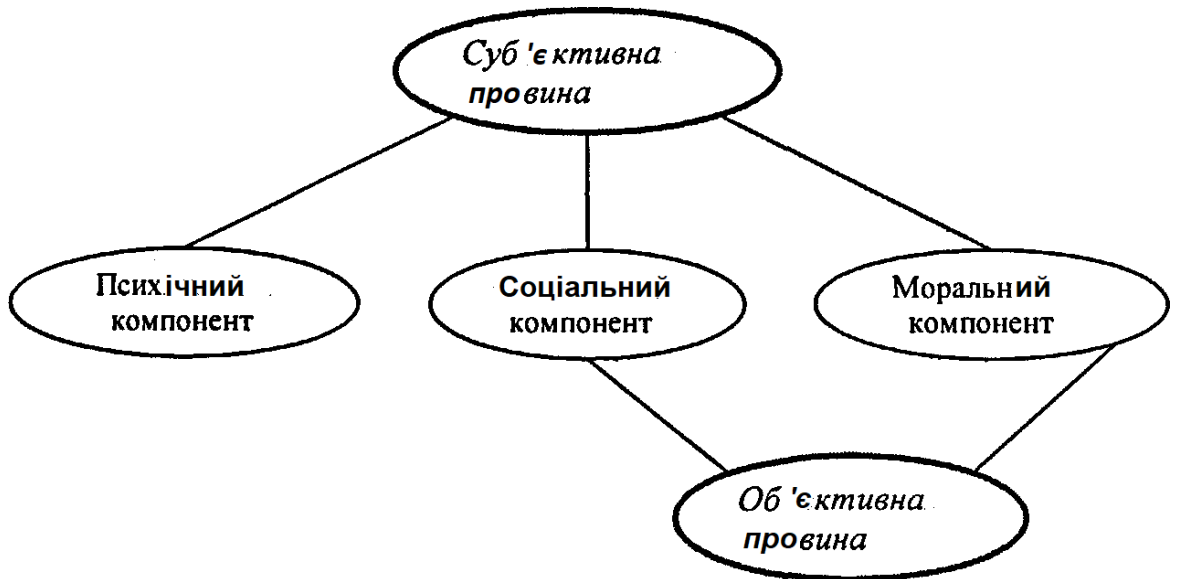

Рис. 1.3. Компоненти суб'єктивного відчуття провини (Д.В.Морано)

Але, еволюції піддається і саме суспільство. Це означає, що морально-правові та соціально-культурні погляди можуть постійно переглядатися і, отже, процес соціалізації індивіда відбувається безперервно [33].

Вплив соціуму на формування почуття провини у індивіда не можна недооцінювати, навіть, якщо ми маємо справу з досить зрілою в моральному відношенні особистістю.

Емоції можуть грати не тільки позитивну, а й негативну (руйнівну) роль в житті людини.

Е. І. Ільїн пропонує диференціювати поняття ролі і функції емоцій, підкреслюючи, що дезорганізуючої функції, запрограмованої природою, у емоцій немає, проте, дезорганізуючу роль емоції грати можуть [27]. Сенс поділу ролі і функції емоцій, на думку психолога, полягає в тому, щоб не плутати те, що виходить в якості побічного ефекту всупереч призначеної функції.

Почуття і відчуття провини, пов'язані з певною моральною традицією, призначені природою виконувати регулятивну функцію поведінки людини і, як було показано раніше, формуються в соціумі з онтологічної здатності людини відчувати невдоволення собою і навколишньою дійсністю, зумовленою його первинною цінністю - задоволенням, а тому, позбавленої будь-якого морального сенсу.

Дослідники Г. Кочанська і Д. В. Морано відзначають, що на формування почуття провини у дітей впливають темперамент і методи виховання, які використовуються батьками [44]. Так, недовірливі і тривожні діти схильні переживати почуття провини вже в ранньому дитячому віці (до 2-х років), а неправильні методи виховання здатні зіграти негативну роль в житті людини, обумовлюючи його знижену здатність до переживання провини (соціопат), або, навпаки, формуючи у нього перебільшене почуття провини, яке може стати причиною невротів і депресивних станів [23, 34, 56].

Звичайно, схильність до соціопатії (нездатність переживати провину) і депресивних розладів на тлі гіпертрофованого почуття провини [18], можуть бути обумовлені генетичною спадковістю [10] або наслідком травм кори головного мозку [22, 27].

Як уже зазначалося, методи виховання, які використовуються батьками, здатні визначити характер почуття провини: адаптивний або дезадаптивний (дисфункціональний).

Під адаптивної провинною розуміється почуття, яке сприяє формуванню у дитини здорового почуття відповідальності і виникненню взаєморозуміння в міжособистісних стосунках.

При цьому під дезадаптованою (дисфункціональною) провинною розуміється або знижене, або перебільшене почуття провини, де низький рівень розглядається як ознака соціопатії і агресії, в той час як перебільшене

почуття провини зв'язується з перебільшеною відповідальністю, і в свою чергу може сприяти розвитку депресивних станів.

Зазвичай знижена здатність до переживання провини зв'язується психологами з:

1) високим рівнем асоціальної поведінки батьків, а також поведінковими проблемами у братів / сестер (Loeber R., 1990; Loeber R., Stouthamer-Loeber M., 1986);

2) недостатньо розвиненим у батьків почуттям відповідальності (звинувачення інших за скоєні вчинки) (Rutter M., Giller H., 1983);

3) відсутністю батьківської емпатії до переживань інших людей, включаючи своїх власних дітей (Tangney J.P., Warner P., 1983) [цит. по 44].

Наукові висновки, зроблені Дж. П. Тангней (J. P. Tangney) і Дж. Байбі (J. Bebee) показують, що знижена здатність до переживання почуття провини позитивно корелює з показниками ворожості і агресії.

Згідно з американською класифікацією психічних захворювань DSM-IV, відсутність провини і жалю розглядається як симптом девіантної поведінки [цит. за 44]. Оскільки соціопати і люди з девіантною поведінкою характеризуються дефіцитом емпатії, вони рідко або практично ніколи не відчують почуття провини і жалю з приводу того, що когось образили або заподіяли шкоду, і не визнають наявності почуттів, прав і страждань у інших. Т. Харпур (T. J. Harpur) [37], наприклад, своїми дослідженнями підтвердив, що повна відсутність здатності переживати почуття провини є ознакою соціопатії. Дослідник І. А. Кудрявцев пише про те, що психопати не здатні до самокритики [37].

Формуванню перебільшеного почуття провини сприяють:

1) постійне підкреслення надвідповідальності дитини за будь-яку провину.

2) Надочікування батьків [15].

У дорослої людини перебільшене почуття провини може виникати через часом жорстоких і непотрібних обмежень, за допомогою яких суспільство регламентує поведінку, думки і емоції індивіда [60].

Таким чином, деструктивну роль провини може грати, коли:

(1) у індивіда спостерігається знижена здатність до переживання провини (соціопатія);

(2) індивід переживає перебільшене почуття провини (хронічна вина).

Дослідники К. Куглер і У. Джонс (K. Kugler, W. Jons) пишуть, що незважаючи на те, що провинна є дисфоричним почуттям (підкреслюється модальність емоції), в своїх поміркованих проявах вона грає позитивну роль в житті людей а ті здатні виконувати природну функцію регуляції поведінки [15].

1.3. Роль гендерної різниці при переживанні провини

Гендерні відмінності в переживанні почуття провини обумовлені двома факторами: біологічним і соціальним, де під біологічним розуміється особливості фізіологічного розвитку чоловіків і жінок, а під соціальним - «чоловіче» та «жіноче» виховання, що полягає в засвоєнні стереотипів «чоловічого» і «жіночого» поведінки .

Представниками психології раннього розвитку вважають, що діти (як дівчатка, так і хлопчики) починають відчувати почуття провини, коли здатні зрозуміти, що вони можуть бути джерелом переживання іншої людини, і це робить їх чутливими до переживань інших [30]. Однак, дослідження Р. Барретт (R. Barrett) показали, що у віці 2-х років хлопчики виявляють більшу схильність до переживання почуття провини, у порівнянні з дівчатками того

ж віку [44]. Аналогічні дослідження, проведені на молодших школярів Р. Томпсоном і М. Хоффманом (R. Thompson, M. Hoffman) [52], також показали, що у хлопчиків почуття провини було виражено сильніше, ніж у дівчаток.

У підлітковому віці динаміка переживання провини змінюється: дівчата частіше відчують почуття провини в порівнянні з хлопчиками. Можливо, це відбувається тому що, виховуючи дівчинку і прищеплюючи їй стереотип поведінки «жінки» в суспільстві, батьки частіше вдаються до методів, спрямованих на провокування у неї почуття провини [11].

Хлопчики-підлітки в меншій мірі схильні переживати почуття провини, тому що:

1) в суспільстві заохочується вияв у «маленького» чоловіка наполегливості, впертості, впевненості і будь-якої асертивної поведінки як частини полорольового стереотипу [16];

2) такий стиль поведінки підвищує їх самооцінку серед однолітків [11].

Варто також відзначити, що в підлітковому віці інтенсивність переживання провини зменшується, однак, після досягнення віку ранньої зрілості, інтенсивність переживання провини у дівчат становиться вище, в порівнянні з юнаками.

Згідно з дослідженнями К. Уїлліамс і Дж. Байбі (С. Williams, J. Bybee) [15], найбільший відсоток дівчаток-підлітків, у порівнянні з хлопчиками, згадували виникнення почуття провини в ситуаціях, коли вони брешуть або здійснюють необачні вчинки.

Ці ж дані були підтверджені в дослідженнях студентів, проведених Дж. П. Тангней (J. P. Tangney) [16]. Юнаки частіше, ніж дівчата, відчують почуття провини, коли здійснюють будь-які агресивні вчинки або коли зривають свою злість на оточуючих. Більший відсоток юнаків, у порівнянні з

дівчатами, згадували почуття провини, що виникає після бійки, жорстокого поводження або нанесення матеріального збитку [8] і при відмові надати допомогу іншому [16]. Більший відсоток дівчат, у порівнянні з юнаками, переживали почуття провини по відношенню до членів своєї сім'ї. Причому, батьків та інших близьких родичів в якості об'єкта переживання провини вони згадували в 3 рази частіше, в порівнянні з юнаками. У свою чергу, юнаки в 2 рази частіше, ніж дівчата, згадували випадкових знайомих або інших людей.

З. Фрейд [54] досліджував гендерні відмінності в переживанні почуття провини. Він вважав, що жінки в меншій мірі схильні до переживання почуття провини, у порівнянні з чоловіками, оскільки на відміну від чоловіків вони не здатні розвинути в собі «сильне» і «вимогливе» Суперого, і це відбувається через те, що дівчата не відчують страх кастрації в період Едіпового комплексу.

Пізніше інший представник психоаналізу, Х. Б. Льюїс [18], відзначала, що чоловіки, спочатку орієнтовані на кар'єру і успіх в суспільстві, змушені вдаватися до агресії, щоб вижити в світі жорстокої конкуренції. І як наслідок цього, чоловіки частіше виявляються в обставинах, які тяжіють над ними, змушуючи їх робити моральні проступки, і це збільшує ймовірність виникнення у них почуття провини.

Л. Кольберг (1969) розробив теорію стадій морального розвитку і зробив висновок про те, що чоловіки знаходяться на більш високому рівні морального розвитку, в порівнянні з жінками.

Однак, його колега, К. Джілліган [54], спростувала подібне уявлення, заявивши про те, що жінки нітрохи не поступаються чоловікам в моральному розвитку. Принципова різниця між чоловіками і жінками полягає в тому, що вони міркують на теми моралі по-різному.

Справа в тому, що Л. Кольберг, розробивши систему «чоловічих» моральних цінностей, заснованих на самоствердженні і справедливості, залишив без уваги моральність «жіночу», орієнтовану на турботу про іншу людину і самозречення [цит. по 34].

У свою чергу, К. Джілліган вважає, що жінки схильні міркувати на теми моралі з точки зору «етики турботи», в той час як чоловіки - з точки зору «справедливості». Як зауважив Керол Тевріс (Carol Tavris) [51], «жінки відчують «моральний імператив» піклуватися про інших; чоловіки - «захищати права інших». Отже, чоловіки і жінки будуть по-різному переживати і оцінювати ситуації морального конфлікту, а також пов'язані з ними почуття і емоції. Ці висновки були підтверджені багатьма сучасними дослідженнями Jaffee & Hyde (2000), Wark & Krebs (1996) та ін. Які були присвячені питанням моральності і моральних дилем [цит. за 40].

Суспільство диктує певні моральні вимоги до чоловіка і жінки, тобто як пише Е. А. Азарова [2], в рамках кожної культури утворюються моральні гендерні стереотипи, які відображають існуючі в суспільстві уявлення про належну поведінку чоловіка і жінки, про характерні моральні якості і т.д. Ці стереотипи також закріплюють уявлення про те, якими моральними почуттями повинен володіти та чи інша людина для того, щоб відповідати ідеалу «справжнього чоловіка» або «справжньої жінки».

К. Юнг [59] неодноразово підкреслював фундаментальну асиметрію в принципах опису та критерії оцінки чоловіків і жінок. Чоловік завжди трактується як активний і культурний початок, а жінці відводиться пасивна роль.

Отже, чоловік розглядається як діяльний, фізично сильний, компетентний індивід, якому суспільство дає привілей розвивати і зберігати власну індивідуальність [61]. Чоловікам дозволено проявляти наполегливість

в досягненні мети, і здійснюючи проступки, вони схильні шукати пояснення чи виправдання своїм діям, що дозволяє пом'якшити переживання почуття провини [55]. Жінка розглядається як емпатійний, емоційний, чутливий, «совісний» [27] індивід, який схильний йти на компроміси, часто в ужиток власних інтересів, при цьому відчувати сильне почуття провини [39]. Жінки часто подумки повертаються до скоєного ними проступку, що в свою чергу посилює переживання почуття провини [45], оскільки для жінок більш характерна ауто-агресія, в той час як для чоловіків - екстернальність [26].

З іншого боку, погляди на поведінку і роль чоловіка і жінки в сучасному суспільстві постійно змінюються. Так, наприклад, дослідник О. А. Гавріліца [19] пише про те, що успішній сучасній жінці необхідно імітувати чоловічу рольову поведінку і відмовлятися від властивого їй фемінного типу поведінки. При поєднанні сімейних і позасімейних ролей виникає цілий ряд конфліктів і тривог. Провина народжується з моделі сприйняття жінкою своїх ролей. Часто це пов'язано з синдромом супержінки: володіти всім, мати в житті все (заміжжя, кар'єра, діти) і чудово виконувати свої обов'язки.

У зв'язку з мінливими поглядами на роль жінки в суспільстві Елвін-Новак (Y. Elvin-Novak) [37] проводилися дослідження щодо почуття провини, що виникає у працюючих жінок в зв'язку зі зміною соціального статусу жінки. Дослідження показали, що почуття провини переживається працюючими жінками гостріше, якщо їх погляди на соціальну роль жінки відповідають старим, традиційним канонам в сприйнятті жінки: матері, дружини, «хранительки домашнього вогнища». Жінки ж, які дотримуються інших, більш сучасних поглядів на соціальну роль жінки, розуміють, що їхній внесок у сімейний бюджет збільшує можливості для задоволення потреб їхніх дітей, а так само їх громадська і професійна значущість надає їм самоповагу і повагу з боку оточуючих, в тому числі і власних дітей.

В цілому, можна сказати, що жінки частіше й інтенсивніше переживають почуття провини (Kochanska, Gross et al, 2002 Tangney, 1990). Ряд досліджень показує, що емоційні розлади, пов'язані з переживанням почуття провини (депресія, анорексія і т.п.), частіше зустрічаються у жінок, ніж у чоловіків. Здібності, розвиток яких обумовлено почуттям провини (академічна успішність, дбайливість), також з більшою очевидністю спостерігаються у жінок, ніж у чоловіків (Mensca & Bybee, 1994). На противагу цьому, агресивну і криміногенну поведінку, часто асоційоване з відсутністю почуття провини, в меншій ступені характерно для жінок, в порівнянні з чоловіками, жінки частіше, ніж чоловіки згадують про переживання почуття провини в контексті міжособистісних відносин, при описі сімейної взаємодії. Також, було відзначено, що дівчата частіше, ніж хлопці, вказують батьків як джерело переживання почуття провини. Для жінок характерна більш глибока рефлексія з приводу неправильного дії.

1.4. Функції переживанні провини.

В ході наукових досліджень, було доведено, що провини здатна відігравати позитивну роль у становленні і зміцненні контактів з іншими людьми [24]. Докори сумління і співчуття, які супроводжують провину, спонукають у людини бажання визнати свою помилку і виправити ситуацію, що склалася. Досліджуючи феномен провини, як рису характеру, Джун П. Тангней емпірично довела, що існує особливий зв'язок між провинною і емпатією [13]. При переживанні провини, людина аналізує здійснений нею проступок, тим самим, уникає егоцентричних думок про «негідну самому собі» (характерних при переживанні сорому). Думки про скоєний проступок, яким людина завдала образу або збиток Іншому, сприяють виникненню

співчуття (емпатії) до Іншого.

Доктор Рой Ф. Баумейстер [25, 17], взявши за основу дослідження Тангней Дж. П., описав роль провини в міжособистісних стосунках. В ході експериментів, він підтвердив, що провинна дійсно здатна зіграти позитивну роль у стосунках людей, в їх умінні поєднувати, як власні інтереси, так і інтереси партнера, в умінні знаходити компроміси в конфліктних ситуаціях і навіть запобігати можливим конфліктам.

Р. Ф. Баумейстер підкреслює, що людина відчуває провинну по відношенню до інших людей, особливо до своїх близьких. Був проведений експеримент, в якому респондентів просили описати один випадок переживання кожної з шести негативних емоцій: провини, страху, тривоги, злості, роздратування і смутку. Щоб визначити ступінь впливу міжособистісних відносин на виникнення тієї чи іншої емоції, Р. Ф. Баумейстер використовував кодування за п'ятибальною шкалою: «0» - коли людина відчувала емоції на самоті; «1» - в присутності незнайомих людей, з якими були виключені зустрічі в майбутньому; «2» - в присутності незнайомих людей, з якими допускалася ймовірність зустрічі в майбутньому; «3» - в присутності людей, з якими його пов'язували посадові відносини (субординація); «4» - в присутності знайомих або товаришів по кімнаті; і «5» - в присутності близьких людей (включаючи інтимних партнерів, членів сім'ї та кращих друзів). Результати експерименту підтвердили положення про те, що вину люди відчувають по відношенню до близьких їм людей.

На думку Р. Ф. Баумейстер, провинна може виконувати дві важливі комунікативні функції:

- перша функція спрямована на відновлення відносин, що знаходяться під загрозою зриву. Здійснюючи різного роду проступки, люди змушені вжити «примирливі» дії: визнати помилку, поступитися і

вибачитися. Почуття провини змушує шукати відповідні слова і вчинки, здатні позбавити людину від заподіяної нею болю. «Винний» жалкує про те, що завдав Іншому образу чи кривду, і просить пробачити його. Прощення символічно знищує заподіяне зло і негативні стосунки між ним і скривдженою їм людиною стають знову позитивними, вільними від образи і ненависті. Дослідження підтверджують, що принесені вибачення, пом'якшують почуття злості, агресії у скривдженого [16]. Залежно від сили образи, від людини потрібно більше зусиль, щоб спокутувати провину і отримати прощення;

- друга комунікативна функція провини спрямована на поліпшення взаємин. Провина стимулює людей бути уважними один до одного, утримує їх від скоєння проступків, які могли б завдати шкоди іншим. У дослідженнях респонденти повідомляли, що внаслідок переживання провини, вони отримали цінний урок, який утримує їх від повторення помилки. Коли людина утримується від прояву егоїзму у відносинах з партнером, то їх відносини набувають більш тісний, довірчий характер [16].

Слід зазначити, що в міжособистісних відносинах почуття провини може бути використано і як засіб маніпуляції для досягнення людиною певних цілей. Маніпуляція - це одна з форм впливу, яка відноситься до непрямого стримування, контролю або корекції поведінки інших людей. Наприклад, такий спосіб маніпуляції використовується при вихованні дітей. У відносинах подружніх пар, чим сильніше і міцніше соціальні та емоційні узи між партнерами, тим більше відкривається можливостей грати на почутті провини.

Згідно Аніті Л. Вангелісті (Vangelisti Anita L.) [15], почуття провини часто використовується для контролю над іншими людьми і нерідко в цілях маніпуляції. Почуття провини викликають (вербально або невербально) з

метою:

- 1) змінити поведінку іншої людини,
- 2) встановити свій вплив над іншими,
- 3) забезпечити себе.

Людина вдається до провокування відчуття провини у інших, коли розуміє, що нехтують його інтересами. Люди, провокуючи у інших почуття провини, використовують п'ять розмовних стилів, які можуть бути так само використані в стосунках між батьками і дітьми. Найбільш поширеними є наступні:

- 1) обвинувальний («Все про що ти думаєш - це тільки ти сам»);
- 2) знак питання («Як ти міг так вчинити?»);
- 3) застережливий («Не обіцяй, якщо на зможеш виконати»).

Однак, подібного роду маніпуляції мають і негативні наслідки. По-перше, навіть якщо маніпулятор домігся своєї мети, він може відчувати неприємний осад, який буде обтяжувати його. Крім того, залишається ймовірність, що при подальших своїх спробах використовувати цей метод впливу, маніпулятор може зустріти сильний опір. Накопичена образа, як результат маніпуляції, може навіть зруйнувати взаємини між людьми.

По-друге, провинна може з'явитися і у самого маніпулятора (метапровина), коли він починає розуміти, що його дії заподіяли страждання партнеру або близькій людині [17].

М. Міцелі (M.Miceli) [13] класифікувала стратегії поведінки маніпулятора, що провокує переживання провини, підкресливши, що використання провини в якості маніпуляції є дуже сильним засобом. Згідно М. Міцелі існують такі способи маніпуляції:

- 1) агресивний спосіб включає звинувачення, осуд або докір, «нападки» на того, хто виправдовується;

2) «явний» спосіб маніпуляції пов'язаний з тим, що людину, яка вчинила проступок, ставлять перед фактом наслідків цього проступку. При цьому «маніпулятор» позиціонує себе як «жертву»;

3) витончений спосіб пов'язаний з тим, що «потерпіла» сторона використовує всі свої акторські навички і вміння для того, щоб викликати у «винного» кульмінацію в переживанні почуття провини. Наприклад, прощає «винного», «приймає» вину на себе, відмовляється від репарації (відшкодування збитків), при цьому всім виглядом демонструючи «удаване великодушність».

Однак, надмірне використання провини, як засіб соціального впливу, може призвести до зворотного результату: індивіди, які страждають від надмірного і хронічного переживання провини, відчують труднощі в соціальній адаптації та міжособистісних відносинах.

Однією з характерних рис життя сучасного суспільства є реклама. Рекламодавці часто використовують почуття провини як механізм впливу на зростання або спад споживчого попиту.

Дослідники Б. А. Хаманн і Т. П. Бразертон (B. F. Nuhmann, T. P. Brotherton) [12] вказали, що в рекламі використовуються 3 типи провини: реактивна, превентивна та екзистенціальна.

До реактивної провини в рекламі вдаються в тому випадку, коли необхідно підстобнути споживчий попит на той чи інший продукт, з метою витіснення старого продукту і заміни його новим.

Превентивна провина використовується для того, щоб змусити споживача купити товар, спекулюючи на людському бажанні уникнути неприємностей в майбутньому.

Екзистенціальну провину використовують в цілях пропаганди соціально значущих заходів, спрямованих на благодійність, так як цей тип

провини розглядається як провина-співчуття (співучасть) до знедолених.

Статистика показує, що найчастіше в рекламі вдаються до використання превентивної провини (61,9%), так як саме цей тип провини орієнтує людей на майбутнє благополуччя, потім слід реактивна (29,4%) і екзистенціальна провина (8,7%) . Крім того, якщо реклама розміщується в друковане видання, то її ефективність залежить від характеру цього видання. Наприклад, використання провини в рекламі ефективніше в інформаційних друкованих брошурах, в порівнянні з розважальними журналами.

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зробити наступні висновки:

По-перше, людині природою дана здатність відчувати почуття невдоволення (незадоволеності) собою і навколишньою дійсністю, яка в ході еволюції людської спільноти набуває роль морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки.

По-друге, людина приходить у світ, в якому існує певна морально-правова і соціально-культурна традиція, яка виступає по відношенню до індивіда як об'єктивна провина (моральний і правовий чинники), але разом з тим, він суб'єктивно переживає почуття невдоволення собою і навколишнім дійсністю (суб'єктивна провина), пов'язане з його індивідуальним відзнакою. Формування почуття провини у індивіда (соціалізація) означає, що об'єктивна провина (морально-правова і соціально-культурна традиція) засвоєна їм і переживається як власна, суб'єктивна провина.

По-третє, гендерні відмінності в переживанні провини чоловіками і жінками обумовлені стереотипними уявленнями про роль жінки і чоловіка в суспільстві. Чим більше чоловіки і жінки віддані класичним статево-рольовим стереотипам, тим більше вони переживають почуття провини в ситуаціях, пов'язаних з порушеннями правил статево-рольової поведінки.

По-четверте, почуття провини виконує важливу комунікативну

функцію у врегулюванні міжособистісних відносин як одна з форм впливу, яка відноситься до непрямого стримування, контролю або корекції поведінки інших людей (маніпуляція).

1.5. Провина та сором: диференціація пов'язаних емоцій

Питання про диференціацію таких тісно пов'язаних між собою емоцій як вина і сором необхідно почати з аналізу досліджень, присвячених походженню цих емоцій.

В.Н. Куніцина пише про те, що сором і провина є різними формами тривожності, пов'язаними з самооцінкою: сором - орієнтація на зовнішню оцінку, тривога за свою репутацію, коли людина відчуває, що вона не відповідає очікуванням інших; провина, яка характеризує більш високий рівень моральної свідомості, - це орієнтація на самооцінку, занепокоєння з приводу особистісних якостей, докори сумління [37]. На думку дослідника, страх - це об'єктивна тривожність, сором - соціальна тривожність, провина - моральні тривожність.

Як зазначалося раніше, почуття провини виховується в процесі соціалізації індивіда з онтологічної здатності людини відчувати незадоволеність собою і навколишньою дійсністю (онтологічної провини).

У повсякденному житті люди визначають по досвіду як інтерпретувати почуття, яке виникло в них, трактуючи його як провину або як сором. Однак, навіть люди з добре розвиненими вербальними навичками, через спільність походження цих емоцій, часом не можуть відрізнити одну емоцію від іншої. Терміни провина і сором часто використовуються як взаємозамінні, проте, психологи довели, що провина і сором є різними емоційними переживаннями незадоволеності собою і навколишньою дійсністю [62].

3. Фрейд не приділяв належної уваги розбіжностям між цими двома емоціями. У своїх ранніх роботах він розглядав сором як реактивне утворення проти сексуально-ексгібіційних імпульсів. Відповідно до цього, почуття сорому виникає як захист проти бажання привернути увагу оточуючих до своєї сексуальності. Але вже в пізніх роботах, він ігнорував конструкт сорому, зосередивши свою увагу на понятті провини в зв'язку з конфліктом Его / Суперего.

Пост-фрейдисти намагалися розмежувати сором і провину. Спроби розмежувати сором і провину знайшли найбільш яскраве відображення в теорії Хелен Льюїс (H. Lewis), яка зосередила свою увагу на особистісному і поведінковому аспектах. Це узгоджується з теорією Е. Еріксона [58], де сором розглядається як глобальне прояв, невпевненості в собі, в той час як провина пов'язується з неправильною поведінкою.

Роботи Льюїс, присвячені ролі сорому і провини в розвитку особистості, в психопатології і психотерапії, спираються на теорію психоаналізу, дослідження експериментальної психології і особистісно-орієнтованої психотерапії. У своїй найбільш відомій праці "Shame and Guilt in Neurosis" [18], Льюїс розглядає сором і провину як самостійні емоції, які виступають в якості факторів мотивації людської поведінки.

В ході досліджень Льюїс виявила, що боязнь або очікування ганьби виступає як стримуючий мотив в поведінці індивіда і як сила, що сприяє формуванню самоідентичності. Однак, в крайніх проявах сором може викликати розлади психіки та особистісні проблеми. Дослідник виявила, що полезалежні пацієнти були схильні до переживання сорому, а полenezалежні - провини.

Згідно Льюїс, головна відмінність між соромом і провинною полягає в ролі «Я» (self) в цих переживаннях. Так, при переживанні сорому вся увага

сконцентрована на self («Я поганий», тобто негативна оцінка: себе, своєї особистості), а при переживанні провини негативно оцінюється конкретну поведінку («Що Я зробив?») І саме це складає головне відмінність * в феноменології переживань. У своїй книзі Льюїс описувала сором як надзвичайно болючу емоцію, яка зазвичай супроводжується фізичними відчуттями стислості («Я стаю жалюгідним і маленьким»), почуттям нікчемності і безсилля. Люди, що переживають сором, відчують себе «виставленими на показ» або в чомусь відкритими. При цьому необов'язково, щоб були присутні реальні свідки проступку або недосконалості індивіда. Часто сором випробовується перед вигаданої аудиторією, коли людина подумки уявляє собі те, що, можливо, думають або говорять про нього інші. Льюїс зазначила розщеплення, де self виступає як той, хто здійснює проступок (порушник) і той, хто спостерігає і засуджує його (свідок). Нарешті, сором часто призводить до бажання втекти або сховатися, «провалитися крізь землю» і зникнути.

З іншого боку, Льюїс розглядала провину як менш хворобливе і руйнівний почуття, так як при переживанні провини увага зосереджена на конкретних поведінці, не зачіпає наше глобальне «Я». Таким чином, вина не впливає на центр ідентичності або Я-концепцію. Проте, почуття провини може бути болючим, оскільки супроводжується напругою, докорами сумління або каяттям і жалем про те, що людина скоїла проступок. При переживанні провини люди повністю зосереджувалися на провині, обмірковували його знову і знову, будуючи припущення про те, як інакше вони могли б зробити й що необхідно зробити, щоб виправити скоєне.

Сучасні дослідження, засновані на якісних і кількісних методах, підтвердили запропоновані Льюїс відмінності (Tangney J.P., 1993; Wicker F. W., Payne G. C., Morgan R. D., 1983). Наприклад, в дослідженнях Тангней

(1993), студентів коледжу попросили анонімно описати, то, як вони переживають сором, провину, гордість. Респондентів попросили оцінити свої переживання по 22 параметрам, використовуючи 7-ми бальну шкалу. Сором і вина розрізнялися по 17 з 22 параметрів; ці відмінності були статистично значущими за 11 з 17 параметрів. Результати виявили наступні особливості, пов'язані з переживанням сорому, які не характерні для провини, а саме:

- 1) високий ступінь інтенсивності і хворобливості (в порівнянні з виною);
- 2) неможливість впливати на ситуацію, яка спричинила за собою переживання сорому;
- 3) відчуття сповільненості часу;
- 4) бажання сховатися, втекти;
- 5) почуття самотності і глибокої ізоляції

Крім того, переживання сорому пов'язувалося зі сторонніми спостерігачами і супроводжувалося думками респондентів про те, як їх оцінювали і що про них думають інші, а не тим, як вони (респонденти) самі сприймали себе і ситуацію, що склалася [цит. за 47].

В ході експериментів дослідники виявили, що схильність до переживання «чистої» провини, без елементів сорому, не пов'язана з психічними розладами, в той час як схильність до сорому пов'язана з такими проблемами як: депресія, тривога, харчові розлади, клінічна соціопатія і занижена самооцінка [47].

У науковій літературі нерідко можна зустріти термін «патологічна вина» або «неадекватна вина», яка супроводжується хронічним самозвинуваченням і нав'язливими розмірковуваннями з приводу небажаної поведінки. За Тангней, вина є неадекватною, якщо вона змішана з соромом. І саме компоненти сорому викликають розлади. Наприклад, переживання

провини супроводжується думками - «О, який жахливий вчинок я зробив (а)», але потім це посилюється і узагальнюється щодо себе, своєї особистості - «... і хіба після цього я не жахлива людина». Таким чином, відбувається послідовне переміщення від напруги і жалю щодо конкретної поведінки до більш глобальним почуттям презирства і відрази до себе. Небажану поведінку людина здатна змінити і виправити, або, принаймні, вибачитися. Навіть в тих випадках, коли пряме відшкодування або вибачення неможливі, людина здатна вирішити подібну дилему. Наприклад, в разі втрати близької людини, неможливо прямо принести свої вибачення, але побічно людина здатна виправдати і реабілітувати себе, свідомо проявляючи своє добре і дбайливе ставлення до близьких і оточуючих його людей.

Щоб уточнити негативний і позитивний аспекти провини, Тангней з колегами звернулася до студентів коледжу і попросила їх визначити поняття «хорошої» і «поганої» провини і провести відмінність між ними. При цьому, студентів попросили в одному випадку обміркувати негативний аспект провини, який супроводжувався словами «коли ви відчували себе погано, не могли звільнитися від цього почуття і знайти вихід», а в другому випадку позитивний - «коли ви відчували себе погано, але знаходили в собі сили і брали розумне рішення». Значущим результатом цього експерименту було те, що ні у одного студента не виникало труднощів з визначенням і описом позитивної провини. Незважаючи на відсутність життєвого досвіду, 18-ти річні студенти без зайвої ваги визначили і описали позитивний аспект провини. Студенти могли розмежувати позитивний і негативний аспекти провини, вказавши на те, що головною відмінністю є не тільки усвідомлення провини і її наслідків, а й необхідність подальших репаративних дій. Саме ці наміри і позитивні зміни дозволяють людям пропрацювати своє почуття провини і звільнитися від нього.

Незважаючи на те, що Тангней підкреслює негативний аспект сорому, тим не менш, дослідники не заперечують і позитивну роль цього почуття, відзначаючи, що в деяких обставинах почуття сорому є корисним. Без сумніву, існують приклади, коли люди, стикаючись з фундаментальними недоліками своєї особистості (моральними, інтелектуальними або фізичними), виявлялися здатними виправити їх. Сильний біль при переживанні сорому іноді стимулює людину до душевного пошуку та перегляду своїх пріоритетів і цінностей, сублімуючи сором в більш продуктивному напрямку. І тут важливо використовувати самоаналіз, щоб виправити певні риси своєї особистості, не вдаючись до захисних механізмів, таких як заперечення, екстерналізація або гнів, характерні для сорому. Така позитивна функція сорому має місце, коли сором переживається наодинці з самим собою, а оцінка стороннього спостерігача не розглядається. Люди, які не схильні до переживання сорому, з високорозвиненим Его і з сильним відчуттям свого «Я» можуть відчувати сором перед собою, в своїх власних думках і використовувати переживання конструктивним чином для розвитку своєї особистості. Однак, для більшості людей, непевнених у собі, така сублімація сорому є не типовою.

Отже, сором і вина є різними формами онтологічної здатності людини відчувати незадоволеність (невдоволення) собою і навколишньою дійсністю. Сором більш хворобливе відчуття, пов'язане з негативною оцінкою глобального Я, що викликає бажання сховатися, втекти, а вина пов'язана з негативною оцінкою конкретної поведінки, і будучи не таким болісним переживанням, викликає бажання висповідатися, вибачитися і покаятися.

Висновки до 1 розділу:

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зробити наступні висновки:

1. Людині природою дана здатність відчувати почуття невдоволення (незадоволеності) собою і навколишньою дійсністю, яка в ході еволюції людської спільноти набуває роль морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки. Провина переживається як невдоволення собою і навколишньою дійсністю і це робить людину принципово відкритою для подальшої самозміни і самовдосконалення особистості. У структурі провини розрізняють три компоненти: емоційний, когнітивний і мотиваційний.

Розрізняють дві форми провини: реактивну (емоція або провинна-стан) і превентивну (почуття провини або провинна-риса). Реактивна провинна пов'язана з конкретним проступком, в той час як превентивна - покликана запобігати небажану поведінку.

2. У разі порушення нормативних норм, правил і культурних традицій людина відчуває провинну, яка пов'язана з об'єктивними причинами, тому є об'єктивною провинною і обумовлена двома факторами: соціальним (соціально-культурна традиція) і моральним (морально-правова традиція). Формування почуття провини у індивіда (соціалізація) означає, що об'єктивна провинна (морально-правова і соціально-культурна традиція) засвоєна їм і переживається як власна, суб'єктивна провинна.

Почуття провини може мати адаптивний або дезадаптивний (дисфункціональний). Під адаптивною провинною розуміється почуття, сприяє відповідальності і взаєморозуміння в міжособистісних стосунках. Під дезадаптованою (дисфункціональною) провинною розуміється або занижене, або перебільшене почуття провини (або агресія, або депресивні стани). У своїх помірних проявах провинна грає позитивну роль в житті людини, тобто

здатна виконувати природну функцію регуляції поведінки.

3. Гендерні відмінності в переживанні почуття провини обумовлені двома факторами: біологічним і соціальним. Гендерні відмінності в переживанні провини чоловіками і жінками обумовлені стереотипними уявленнями про роль жінки і чоловіка в суспільстві і є дуже суперечливими. Чим більше чоловіки і жінки віддані класичним статоворольовим стереотипам тим більше вони переживають почуття провини в ситуаціях, пов'язаних з порушеннями правил статоворольової поведінки. В цілому, можна сказати, що жінки частіше й інтенсивніше переживають почуття провини в контексті міжособистісних відносин. На противагу цьому, агресивна і криміногенна поведінка, часто асоційована з відсутністю почуття провини, більшою мірою характерна для чоловіків.

4. Почуття провини виконує важливу комунікативну функцію у врегулюванні міжособистісних відносин як одна з форм впливу, яка відноситься до непрямого стримування, контролю або корекції поведінки інших людей (маніпуляція).

5. Провина і сором є різними емоційними формами переживання незадоволеності собою і навколишньою дійсністю (онтологічної провини). Сором - більш хворобливе відчуття, пов'язане з негативною оцінкою глобального «Я», що викликає бажання сховатися, втекти, а провинна пов'язана з негативною оцінкою конкретної поведінки, і будучи менш інтенсивним і не таким болісним переживанням, викликає бажання висповідатися, вибачитися, розкаятися.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ І МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРОВИНИ

2.1. Методологія дослідження уявлень про переживання провини і її гендерної диференціації

Теоретико-методологічною базою дослідження стали:

- теоретичні уявлення про емоційну сферу особистості Є. П. Ільїн;
- концепція диференціації почуття провини і сорому Н. Lewis, J. P. Tangney;
- концепція почуття провини К. Kugler, W. H. Jones;
- основні положення інтеграційного підходу до морального розвитку (М. Hoffman, М. Lewis), який стверджує, що почуття провини і емпатія, будучи моральними емоціями вищого порядку, впливають на становлення Я-морального, що виконує функцію регуляції моральної поведінки особистості;
- основні положення гендерної теорії та гендерної структури стереотипів поведінки.

Термін «гендер» є соціальною категорією і включає в свою структуру певні стереотипи поведінки. Гендерні стереотипи є моделями поведінки різних рис характеру жінок і чоловіків. Моделі поведінки чоловіків і жінок мають відмінності, які проявляються у всіх областях життєдіяльності. Їх можна розглядати, як соціальної істини при вирішенні складних питань, проблемних моментів [28].

Гендерні стереотипи, які існують в суспільстві, діляться на три основні групи:

Стереотипи маскулінності-фемінінності. Маскулінність відображає

активність і творчість, а фемінність характеризує спокій, пасивність і репродуктивну роль. Дані характерні властивості розглядаються в психології як протилежні характеристики, які можуть бути взаємодоповнюючими.

Стереотип розподілу соціальних функцій між представниками різних статей. Наприклад, жінці відводиться роль домогосподарки, матері і хранительки домашнього вогнища. Вона є для неї пріоритетним. Чоловік же, повинен проявити себе в професійній діяльності, досягти кар'єрних і фінансових висот, забезпечити добробут своєї родини.

Стереотипи трудової діяльності. В даному випадку йде поділ трудових обов'язків за статевою ознакою. Жінки повинні виконувати роботи виконавчого характеру, займати посади обслуговуючого персоналу, надавати допомогу людям. Чоловікам відводиться заняття управлінських і керівних посад, політична кар'єра, реалізація свого творчого потенціалу.

Як правило, гендерні відмінності встановлюються негласними соціальними нормами, які закріплюють різні ролі за представниками різних статей, їх інтереси і заборони.

У суспільстві складається стереотип фіксації конкретної рольової функції за особистістю жіночого або чоловічого статі. Це спонукає розвиток гендерних конфліктів. Всі люди, в тій чи іншій мірі, дотримуються традицій і підкоряються традиційним гендерним рольових функцій. Психологічні характеристики особистості чоловічої і жіночої статі відрізняються за своєю природою. Це і є передумовою формування певної моделі соціальної поведінки і прояви інтересів в конкретній сфері.

Стереотипи соціуму часто роблять серйозний вплив на особистісний розвиток. Вони тиснуть на свідомість і призводять до порушення багатьох психологічних функцій.

Основними ознаками соціальних і гендерних стереотипів є:

- координованість - єдині уявлення і думки соціальної групи;
- схематичність;
- емоційно-оцінне навантаження - навички розмежування сторін стереотипу (когнітивного і афективного). Чоловік і його модель поведінки оцінюється позитивно, а жінка і її образ, навпаки, є негативним;
- для стереотипів типова їх стійкість протягом історичного і культурного розвитку суспільства;
- помилковість стереотипів проявляється у впевненості приналежності певних якостей представникам конкретної статі, але це може виявитися тільки невірної здогадкою.

Відмінностей статей і їх психологічних характеристик набагато менше, ніж встановлено гендерними стереотипами. Статеві відмінності занадто перебільшені, щоб заховати реально наявну схожість психологічних портретів чоловіків і жінок.

Емоційні аспекти гендерної диференціації.

Факт більшої тривожності і нейротизму (тягнуть до емоційної лабільності, нестабільності) осіб жіночої статі в порівнянні з особами чоловічої статі виявлений у ряді досліджень, однак, незважаючи на велику тривожність, жінки більшою мірою, ніж чоловіки, здатні до її придушення. Підвищена тривожність і нейротизм осіб жіночої статі проявляється в їх більшій проблемній заклопотаності. Високі оцінки за шкалою психотизму більш характерні для чоловіків, ніж для жінок. Це означає, що чоловіки більш схильні до конфліктів і асоціальної поведінки, а також до неадекватності емоційних проявів [28].

Агресивність чоловіків і жінок.

Перш за все, треба відзначити, що агресивність як властивість особистості і агресивна поведінка (форма прояву агресії) - різні речі, хоча

часто в спеціалізованій літературі їх ототожнюють.

Агресивність - це схильність до агресивної реакції при виникненні фруструючої і конфліктної ситуації. Агресія ж - це поведінка людини в цих ситуаціях.

В даному випадку мова піде тільки про агресивність як властивість особистості. Той факт, що агресивність у чоловіків вище, ніж у жінок, встановлений в багатьох дослідженнях, хоча деякі автори це, здавалося б, очевидне, положення оскаржують.

Вважають, що до 6 років відмінностей в агресивності між хлопчиками і дівчатами немає і що відмінності, які з'являються в подальшому обумовлені статеворольовим вихованням.

Існуюча думка про більшу агресивність чоловіків не завжди вірна. Жінки, володіючи більш вираженою емпатією, тривожністю і відчуттям провини, пригнічують у себе відкритий прояв агресивності там, де чоловіки її виявляють.

Насправді жінки не менш схильні до агресії, якщо розцінюють свої дії як справедливі або відчувають себе вільними від відповідальності.

Очевидно, що вирішення питання про те, хто агресивніший - чоловіки чи жінки - багато в чому визначається видом агресивності, тим, на кого вона спрямована. Наприклад, Е. В. Козирєвою показано, що в середньому схильність до аутоагресії (спрямованої на себе) дещо більше виражена у жінок, ніж у чоловіків, а схильність до гетероагресії (спрямованої на інших) трохи більше у чоловіків, ніж у жінок. За даними М. К. Омарової, у дівчат установка на самозвинувачення виражена більше, ніж у юнаків, що підтверджує результати дослідження [30].

Виявлено зв'язок особистісних рис дорослих з тими характеристиками, які були у них в дитинстві. Найбільш стійкими у чоловіків виявилися такі

риси, як інтелектуальні інтереси, мінливість настрою (нейротизм), готовність примиритися з невдачею, високий рівень домагань, а у жінок - наполегливість, естетична чуйність, життєрадісність, бажання дійти до меж можливого.

Поведінка чоловіків і жінок в конфліктних і фруструючих ситуаціях.

Жінки гірше справляються з емоційними проблемами і труднощами, що виникають, сильніше переживають сімейні й особисті конфлікти. Показано, що чоловіки і жінки по-різному вирішують конфліктні ситуації, що виникають в сімейному і домашньому колі. Жінки виявляють більше терпимості і прагнення до компромісного примирення інтересів. Чоловіки в цій ситуації частіше вдаються до «міцним» виразами і лайок, а жінки швидше готові заплакати.

За даними І.М. Микільської, яка порівнювала копінг-стратегії хлопчиків і дівчаток 1-5-х класів у важких і неприємних для них ситуаціях, хлопчики в 2 рази частіше, ніж дівчатка, звертаються до стратегії «борюся, б'юся» і в 1,5 рази частіше - до стратегії «дражню кого-небудь». Таким чином, і ці дані підтверджують, що хлопчики частіше схильні вдаватися до стратегії, пов'язаної з проявом агресії. Дівчатка достовірно частіше хлопчиків використовують стратегії «обіймаю, притискаю, гладжу», «плачу, сумую». Це вказує на їх велику потребу в тісному прихильності, в емоційної розрядки через сльози і жалість до себе та інших, на труднощі саморозкриття.

Деякі інші дані отримані Ю. М. Чуйковою: при подоланні конфліктів у чоловіків більше виражені, ніж у жінок, суперництво і особливо компроміси, а у жінок - пристосування і співробітництво. Стратегія уникнення, за її даними, була виражена у чоловіків і жінок однаково.

Тому, як пише Р. А. Березовська, жінки частіше звертаються за допомогою до інших людей, психологів, лікарів, психотерапевтів,

намагаючись зняти психічну напругу шляхом розмови. І. М. Нікольська зазначає, що жінки в скрутну хвилину більше потребують не тільки якоїсь реальної значущою фігурі, але і «уявної» (в тому числі і Бога), щоб спертися на її силу і міць і вступити з нею в різні форми вербальної і невербальної взаємодії.

Наприклад, дівчатка часто використовують такі прийоми, як «говорю сама з собою», «молюся». Це пояснює, велику релігійність жінок, а також чоловіків з вираженим фемінним особистісним профілем.

Л. Френсіс і П. Пірсонс виявили, наприклад, що у регулярно відвідуючих церкву чоловіків «фемінний» особистісний профіль виявляється значно частіше, ніж у інших чоловіків, і прийшли до висновку, що релігійність чоловіків більш гармонійно поєднується з «фемінним світоглядом».

Чоловіки більше схильні до конфліктів, пов'язаних безпосередньо з трудовою діяльністю. Для жінок характерна тенденція до більшої частоти конфліктів в зв'язку з їх особистими потребами. Чоловіки значимо частіше використовують такі стратегії, як аналіз ситуації і систематизація робочого часу.

У соціально-фруструючій ситуації жінкам більш властива інтрапунітивна спрямованість реакції, пов'язана з самозвинуваченням.

У жінок більше виражений захисний механізм за типом компенсації, реактивне утворення, регресія і проекція, у чоловіків - витіснення і заперечення. Оскільки реактивне утворення передбачає підміну негативного імпульсу або почуття на соціально схвалюваний, то можна вважати, що дівчата частіше приховують від самих себе мотив власного поведінки. У юнаків цей вид захисту має найменше значення, в той час як у дівчат на останньому місці в якості способу захисту варто витіснення.

2.2. Етапи и методи емпіричного дослідження феномену провини

Відповідно до мети та завдань схема дослідження складається з наступних етапів:

1 етап. Вивчення звичних уявлень про феномен провини, в ході якого вивчалися уявлення про те, що таке почуття провини і поведінка в ситуаціях, які провокують почуття провини. Звичайні (імпліцитні) уявлення людини - це неявні, як правило, неусвідомлювані самою людиною уявлення про те, як пов'язані один з одним різні особистісні утворення, і як певні сукупності внутрішніх чинників породжують ту чи іншу поведінку. Аналіз таких уявлень дозволяє визначити зміст досліджуваного психічного феномена, структурні зв'язки між його окремими компонентами і типи його прояву.

2 етап. Дослідження з метою виявлення гендерних відмінностей прояву почуття провини і дослідження провини як риси особистості.

Ми припустили, що існують гендерні відмінності в переживанні почуття провини.

Провина є універсальним переживанням, яке властиве кожній людині. У зв'язку з цим вибірка представлена чоловіками і жінками різних вікових груп і соціального стану (освіти і професій). Всього в дослідженні взяли участь 55 чоловік: студенти Одеського університету у віці від 19 до 23 років і дорослі люди (менеджери, бухгалтери та інженери) у віці від 28 до 55 років. 25 чоловіків і 30 жінок.

В якості основних методів дослідження використовувалися:

1. Методи анкетування: анкета-опитувальник «Почуття провини» (Белік І. А.) [9].

2. Методи психодіагностики:

«Опитувальник провини» (Guilt Inventory) К. Куглер, У. Х. Джонс.

«Опитувальник агресії А.Басса - А.Даркі» в адаптації А.К.Осницкого (1996);

3. Методи математичної статистики:

Аналіз параметрів розподілу: середнє арифметичне, середньоквадратичне (стандартне) відхилення, мінімальне і максимальне значення параметра, частоти розподілу;

Для виявлення статистично значущих відмінностей в рівні досліджуваної ознаки використовувався t-критерій Стюдента для незалежних вибірок; для аналізу внутрішньогрупових відмінностей - дисперсійний аналіз (ANOVA). Для дослідження взаємозв'язків параметрів використовувався кореляційний аналіз.

Анкета-опитувальник «Почуття провини» [9].

Уявлення про феномен і пов'язаних з ним структурах досліджувалися за допомогою анкета-опитувальник, що складається з 4 пунктів. Респондентам було запропоновано:

- продовжити фразу (незавершене речення) «Провина - це ...»;
- описати ситуації, пов'язані з переживанням провини;
- вказати можливі об'єкти провини (перед ким);
- реакції індивіда на переживання провини;

Оскільки сором і провини є тісно пов'язаними між собою поняттями і часто виникають одночасно - люди були не здатні дати чітке визначення провини, підміняючи його поняттям сорому, то в анкету-опитувальник були включені пункти, що стосуються феномена сорому:

- продовжити фразу (незавершене речення) «Сором - це»;
- опис ситуацій, пов'язаних з переживанням сорому; вказати можливі об'єкти сорому;

реакції індивіда на переживання сорому;

В анкету-опитувальник включені пункти, що дозволяють виміряти частотність появу запропонованих поведінкових реакцій в діапазоні від "рідко" до "дуже часто".

Також доданий пункт, що стосується соціальних поглядів на людину, яка скоїла проступок і переживає почуття провини.

Обробка результатів проєктивного методу («незакінчені речення») проводилась методом контент-аналізу на підставі виділених позицій, складених за результатами теоретичних робіт даного напрямку.

Тест «Опитувальник провини» (Guilt Inventory) К. Куглер, У. Х. Джонс в адаптація Белік І. А. (2012) [9].

Опитувальник провини (Guilt Inventory, 1991), розроблений доктором Карен Куглер (Університет Тулузи, США) і професором Уоррен Х. Джонсом (Університет Теннессі, США). Адаптований на російській вибірці.

«Опитувальник провини» дозволяє найбільш повно виміряти конструкт провини, тому що об'єднує всі її три складові: «провину-стан», «провину-рису» і «прихильність до моральних норм». У. Джонс визначає вину як дисфоричне почуття, яке виникає у людей, коли вони порушують свої особисті моральні принципи або соціальні норми. Слід зазначити, що переживання провини безпосередньо пов'язана з системою моральних цінностей, так як жоден вчинок не може оцінюватися людиною поза будь-якої то не було системи цінностей.

В опитувальнику представлені три складові:

1. Провину-стан, як тимчасовий (поточний) емоційний стан, пережитий в даний момент часу за проступок, який зараз або недавно скоєний (10 питань, наприклад: «Я недавно зробив (зробила) вчинок, про який глибоко шкодую», «В даний момент я не відчуваю почуття провини за вчинки, які я

зробив (зробила)»)

2. Провину-рису, як стійку особистісну характеристику (20 питань, наприклад: «Я часто незадоволений (незадоволена) собою через своїх вчинків», «Скільки себе пам'ятаю, провинна і співчуття супроводжують мені все життя»). Зміст пунктів даної шкали пов'язано з наявністю жалю, бажання виправити свої помилки, ненависті до себе.

3. Моральні норми, як готовність переживати провинну на основі прихильності моральним цінностям, принципам, нормам (15 питань, наприклад: «Я завжди строго дотримувався (дотримувалася) твердих морально-етичних принципів», «Мої уявлення про добро і зло є досить гнучкими»). Шкала «моральні норми» швидше відображає прихильність до цінностей і норм, ніж провинну як емоцію.

Всього 45 питань («прямі» і «зворотні»), для оцінки яких використовується 5-ти бальна шкала.

Опитувальник агресії А.Басса і А. Дарки »в адаптації А.К. Осницького (1996) [27].

Опитувальник складається з 75 питань, на які випробуваним пропонується відповісти «ТАК» або «НІ». За допомогою опитувальника виявляються такі показники і форми агресії:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти інших осіб.
2. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (загроза, прокляття, лайка).
3. Непряма агресія - використання обхідним шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів і прояв ненапрямлених, невпорядкованих, вибухів люті (крик, тупання ногами і т.п.)
4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до

активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

5. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).

6. Підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

7. образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.

8. Аутоагресія або почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить зло, а також відчуються їм докори сумління.

Сумарні показники: індекс агресивності та індекс ворожості .

Висновки до 2 розділу:

Методологічною підставою проведення дослідження стали теоретичні уявлення про емоційну сферу особистості,

концепція диференціації почуття провини і сорому і аналіз гендерних стереотипів і моделей поведінки жінок і чоловіків.

Відповідно до мети та завдань дослідження і на підставі теоретико-методологічної бази дослідження були визначені етапи виконання робіт.

Було висунуто припущення, що існують гендерні відмінності в переживанні почуття провини.

В якості основних методів дослідження використовувалися:

1. Методи анкетування.
2. Методи психодіагностики.
3. Методи математичної статистики.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ З ПОЗИЦІЇ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ.

3.1. Результати аналізу уявлень про почуття провини і сорому

Щоб зрозуміти і проаналізувати роль феномена почуття провини в житті людини, ми провели аналіз побутових, повсякденних уявлень людини, які, як правило, неусвідомлювані самою людиною.

Первинний аналіз уявлень про передумови переживання почуття провини показав, що причиною провини найчастіше випробовувані називають:

Почуття

- почуття відповідальності, почуття обов'язку;
- невдоволення собою і існуючим порядком речей;
- тривога, страх;
- роздратування

Когніції

- усвідомлення проступку і його наслідків;
- думки, пов'язані з усвідомленням втрачених можливостей;
- думки про невідповідність бажаного і дійсного;
- каяття / муки совісті;
- думки, пов'язані з усвідомленням своєї обмеженості, нездатність змінити ситуацію;
- нав'язливі думки.

Дії:

- недотримання боргу, зобов'язань, прийнятих обіцянок;

- брак уваги близьким людям;
- нанесення образи, шкоди іншій - непослух батькам;
- дії і вчинки не відповідають очікуванням інших;
- необачний, необдуманий вчинок;
- прояв гніву, нестриманості;
- прояв байдужості;
- брехня / обман;
- ненадання допомоги;
- маніпуляція іншими людьми;
- непунктуальність.

Як наслідки, пов'язані з переживанням почуття провини, випробовувані вказують:

- почуття;
- жаль;
- каяття;
- гнів на себе;
- незадоволеність своїм вчинком;
- співпереживання до скривдженого;
- роздратування, гніву;
- журба та смуток;
- пригніченість / пригніченість;
- тривога, страх;
- розгубленість, незручність;
- досада;
- презирство до себе

Когніції

- думки, що викликають бажання виправити свою провину, попросити

вибачення, загладити провину;

- раціоналізація, виправдання проступку - думки, що викликають бажання забути ситуацію, уникнути покарання;

- думки про власну неспроможність;

- переосмислення себе і свого життя;

- думки про самопокарання

Дії

- репаративні дії;

- агресія, спрямована на себе (аутоагресія);

- агресивні дії, спрямовані на об'єкт провини або ситуацію (екстерналізація).

Слід зазначити, що хоча люди, перш за все, пов'язують переживання провини з почуттям відповідальності і боргу (78,2% всіх висловлювань), також вина асоціюється з почуттям невдоволення собою і існуючим порядком речей (30,3% всіх висловлювань) (крім прямої згадки «невдоволення собою», респонденти вказують на «нездатність допомогти знедоленим, щось змінити в несправедливому світі, врятувати вмираючого» і т.п.) - 9,7% респондентів переживання провини в подібних ситуаціях пов'язують з «переоцінкою цінностей» і «переосмисленням себе і свого життя».

Огляд наукової літератури показав, що багато психологів ототожнюють провину зі страхом і тривогою. Респонденти також вказували на зв'язок провини з тривогою і страхом. Однак, ці почуття, що виникають до або після переживання провини, були пов'язані в одному випадку - з усвідомленням тих наслідків, які можуть трапитися, що вказує на превентивну вину (13,3% всіх висловлювань); а в іншому випадку - з наслідками вже здійсненого вчинку, що вказує на реактивну вину (15,2% всіх висловлювань).

В результаті аналізу протоколів все висловлювання, були об'єднані в групи (Додаток 1).

Аналіз уявлень про почуття провини показав:

А. На особистісному рівні (мікрорівні):

1. Відповіді респондентів дозволили виділити структуру провини як психологічного феномена (Рис.3.1.).

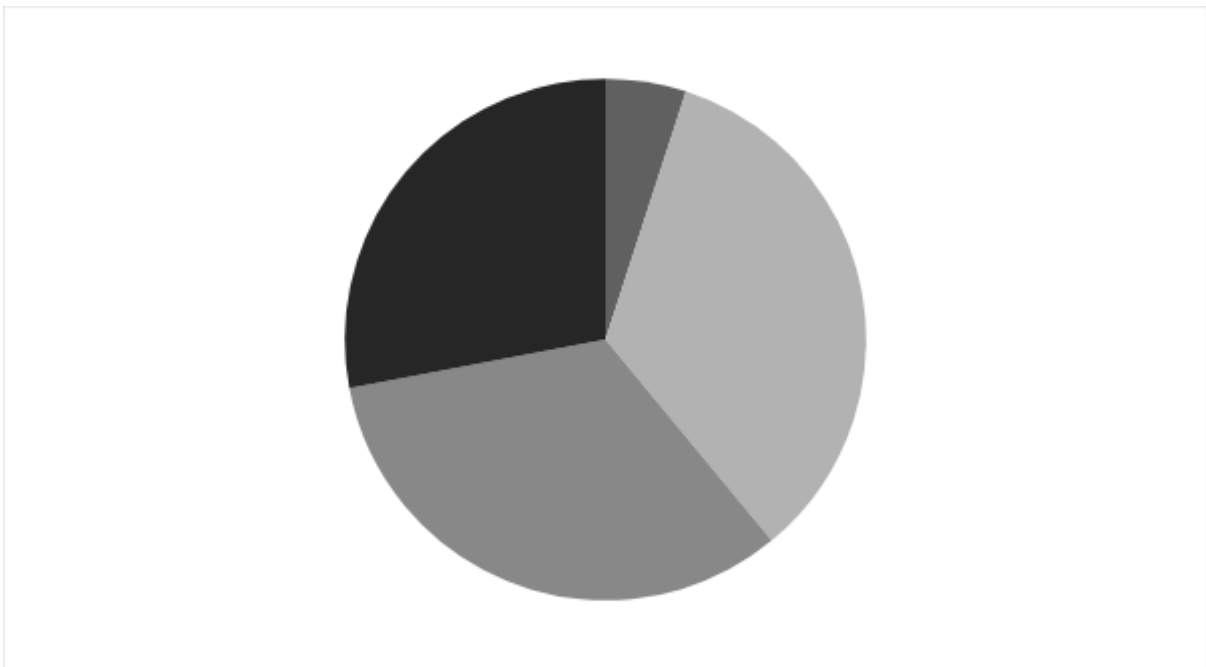

Рис.3.1. Структура провини як психологічного феномену

Структура провини включає:

психосоматичний компонент (5% всіх висловлювань), в якому при переживанні провини респонденти вказували на відчуття внутрішнього дискомфорту, неприємні фізичні відчуття наприклад, відчуття «важкої ноші або тягаря», «скутості в лещатах», «головного болю» і «поганий сон».

емоційний компонент (34% всіх висловлювань), в якому явно простежуються переживання дисфоричного характеру (пригніченість, страждання і т.п.), співчуття і каяття;

когнітивний компонент (33% всіх висловлювань), який включає «усвідомлення і аналіз поведінки / вчинку», «усвідомлення невідповідності

"реального" і "ідеального"», «внутрішню оцінку»;

мотиваційний компонент (28% всіх висловлювань), в якому превалює «бажання виправити або змінити ситуацію, що склалася або поведінку»;

Найбільш характерними емоційно-поведінковими реакціями, що супроводжують почуття провини, є: звинувачення і злість на себе (аутоагресія), каяття у своїх провинах і жаль про втрачені можливості, аналіз ситуації, і виправлення поведінки або помилки (таб.3.1.).

Таблиця 3.1.

Характерні засоби реагування на переживання відчуття провини

Емоційно-поведінкові реакції	Середній бал оцінки (за шкалою від 1 до 5)	Ст. відхилення
1. Я обвинувачую в усьому себе (самобичування)	3,46	1,04
2. Відчуваю почуття каяття за скоєне	3,65	0,94
3. Мені шкода про те, що не зробив (а) чогось більшого або упустив (а) можливості	3,42	1,07
4. Аналізую недавні події (ситуацію або помилки) і намагаюсь витягти урок з того, що сталося	3,76	0,82
5. Не вважаю, що надійшов (а) погано	2,29	1,02
6. Намагаюся забути і не думати про ситуацію, яка обтяжує мене	2,98	0,87
7. Виправдовуюсь	2,92	1,12
8. Я обвинувачую іншого / ситуації	2,16	0,71
9. Виправляю зроблену помилку або прагну врегулювати ситуацію неприємну ситуацію	3,83	0,81
10. Психосоматичні реакції (головний біль, погане самопочуття, підвищений апетит або його відсутність)	2,40	1,06

II. На соціальному рівні (макрорівні):

Виявлено просоціальний характер провини з переважанням

міжособистісного фактора. Більшість респондентів (94%) в якості об'єкта провини (тобто того, перед ким відчують провину) вказують на інших людей. Перш за все, це були рідні та близькі (61% всіх висловлювань), і тільки 20% респондентів в якості об'єкта провини вказують на себе (в разі втрачених можливостей або порушення власних моральних принципів). Таким чином, можна сказати, що переживання провини, перш за все, пов'язано з іншими людьми і проявляється при взаємодії з іншими.

У ситуаціях, в яких виникає вина, крім міжособистісного фактора, виділені індивідуальний фактор, пов'язаний з індивідуальними особливостями людини (темперамент, виховання) (23,7% всіх 94 висловлювань); моральний фактор, пов'язаний з відповідальністю і обов'язковістю людини (20,5% всіх висловлювань); і екзистенціальний фактор, пов'язаний з виною як категорією людського існування (14,9% всіх висловлювань).

Результати дослідження виявляють яскраво виражену терпимість соціуму до людини, яка вчинила проступок і визнав свою провину (соціальна емпатія) (73,7% всіх висловлювань); соціальна нетерпимість, що виявляється в засудженні, зловтіху і маніпуляції (18,2% всіх висловлювань); і соціальне байдужість (байдужість) - 6,1% всіх висловлювань.

Більшість респондентів (84,5%) оцінюють людину, здатну відчувати почуття провини, як «порядну, справедливого, гідного, відповідального і людяного» і тільки деякі (15,5%) вважають таких людей «вразливими, неповноцінними і слабкими».

Були розглянуті уявлення про сором.

Результати аналізу уявлень підтвердили звичне уявлення про сильну зв'язку таких конструктів як вина і сором. Половина респондентів (46%) на запитання «Вина - це ...» відповідали «... це сором» і навпаки. Проте,

результати показали, що сором переживається більш інтенсивно і гостро, в порівнянні з виною. Відповідно, ґрунтуючись на класифікації емоцій за Р. Плутчиком, можна сказати, що переживання сорому обмежено в часі, в той час як вина більш тривала.

Рис.3.2. Структура сорому як психологічного феномена

Аналіз уявлень також показав:

1. У структурі сорому превалює емоційний компонент (40% всіх висловлювань) над когнітивним (23% всіх висловлювань) і мотиваційним (25% всіх висловлювань). У порівнянні з почуттям провини, переживання сорому супроводжується сильними фізичними відчуттями (12% всіх висловлювань), з яскраво вираженим «рум'янцем на обличчі», «відчуттям спека» (психосоматичний компонент). (Додаток 2.).

2. Ситуації, що провокують сором, скоріше пов'язані з «поганими вчинками», які супроводжуються, перш за все, «публічним викриттям», «соціальним несхваленням» і «відчуттям власної вразливості», тобто присутністю зовнішніх спостерігачів.

3. При переживанні сорому люди більшою мірою відзначають соціальну нетерпимість (62,1% всіх висловлювань), в порівнянні з виною (5,9% всіх висловлювань); соціальна емпатія при соромі становить 25,3% всіх висловлювань, в той час як при переживанні провини в 3 рази більше (78,0% всіх висловлювань).

Оскільки сором більш гостре переживання, що супроводжується відчуттям «оголеності, безпорадності, уразливості» і часто оточуючі виявляють жорсткість у вигляді глузувань і зловтіхи, то індивід, що переживає сором, виявляє явне бажання отримати симпатію, підтримку і співчуття, або, принаймні, розраховує на то, що неприємна для нього ситуація «ганьби» залишиться непоміченою (12,6% всіх висловлювань).

3.2. Аналіз достовірності відмінностей в групах

Вікові відмінності

Для того, щоб уявити вплив вікового чинника на розуміння провини, респонденти були умовно поділені на 2 групи: (1) група молодих людей у віці від 19 до 23 років (середній вік близько 20 років); і (2) більш зріла вікова група у віці від 28 до 55 років (середній вік близько 38 років).

Аналіз уявлень виявив такі вікові відмінності:

1. При описі **переживання** провини молоді люди частіше вдаються до згадки фізичних відчуттів ($t_{кр.}=3,24$, $p < 0,001$), з підкресленням негативної модальності феномена, в порівнянні з більш зрілими людьми ($t_{кр.} = 3,76$, $p < 0,001$) (Додаток 1).

2. В результаті аналізу **поведінкових** реакцій на переживання провини дорослі люди більшою мірою відчувають жаль про втрачені можливості, в порівнянні з молодими ($t_{кр.} = 2,26$, $p < 0,05$).

Таблиця 3.2.

Вікові відмінності в поведінкових реакціях на переживання провини

Поведінкові реакції	$X_{\text{ср...}}$ 1 гр.	$X_{\text{ср...}}$ 2 гр.	$t_{\text{кр}}$	P
1.Звинувачую у всьому себе (самобичування)	3,60	3,36	1,30	0,19
2.Відчуваю почуття каяття за скоєне	3,56	3,69	-0,77	0,44
3. Мені шкода про те, що не зробив (а) чогось більшого або упустив (а) можливості	3,14	3,55	-2,26	0,03
4.Аналізую недавні події (ситуацію або помилки) і намагаюсь витягти урок з того, що сталося	3,74	3,82	-0,55	0,58
5. Не вважаю, що ти зробив (зробила) погано	2,04	2,36	-1,22	0,22
6.Стараюсь забути і не думати про ситуацію, яка обтяжує мене	3,08	2,94	0,68	0,50
7. Виправдовуюсь	2,98	2,90	0,43	0,67
8. Я обвинувачую іншого	2,18	2,08	0,69	0,49
9.Виправляю зроблену помилку або прагну врегулювати ситуацію неприємну ситуацію	3,68	3,81	-0,85	0,50
10.Психосоматичні реакції (головний біль, погане самопочуття, підвищений апетит або його відсутність)	2,51	2,47	0,24	0,81

3. У ситуаціях, що провокують провину, у молодих людей більш виражений соціальний фактор: ситуації частіше пов'язані з нанесенням образи іншим людям ($t_{\text{кр}} = 2,86$, $p < 0,01$) і з невинуватими очікуваннями, зокрема значущих осіб ($t_{\text{кр}} = 2,33$, $p < 0,05$). У дорослих людей більш виражений просоціальний (екзистенціальний) фактор, пов'язаний з

усвідомленням своєї обмеженості, втрачених можливостей і втратою близьких людей ($t_{кр} = 2,07$, $p < 0,05$).

4. В якості **об'єкта** провини дорослі люди вказують на своїх батьків, дітей, знедолених, як прояв турботи і відповідальності ($t_{кр} = 2,30$, $p < 0,05$); в той час як молодих люди - на значущих для них людей ($t_{кр} = 2,05$, $p < 0,05$), а також інтимних партнерів ($t_{кр} = 2,50$, $p < 0,01$) (Додаток 2).

5. На **соціальному** рівні, при переживанні провини, молоді люди частіше відзначають соціальну нетерпимість, що виражається в докорі та зловтіхи ($t_{кр} = 1,99$, $p < 0,05$), а також частіше виявляють бажання отримати підтримку і розуміння ($t_{кр} = 2,09$, $p < 0,05$) (Додаток 2).

Гендерні відмінності

Результати гендерних особливостей переживання почуття провини представлені в таблиці 3.3.

В результаті аналізу уявлень виявлені наступні гендерні відмінності:

1. При описі **переживання** провини, жінки частіше, ніж чоловіки вдаються до опису фізичних відчуттів, що супроводжують переживання ($t_{кр} = 3,21$, $p < 0,001$), при цьому вони пов'язують вину з «важким емоційним переживанням», «пригніченістю», «душевним болем» і «стражданнями» ($t_{кр} = 3,64$, $p < 0,001$) (Додаток 1).

2. В результаті аналізу **поведінкових** реакцій на переживання почуття провини жінки виявили велику схильність до самозвинувачення ($t_{кр} = 6,68$, $p < 0,001$), до почуття каяття ($t_{кр} = 1,74$, $p < 0,1$) і до виправдання свого вчинку ($t_{кр} = 1,68$, $p < 0,1$); в той час як чоловікам більше властиво бажання забути і не думати про ситуацію, що викликала переживання ($t_{кр} = 2,76$, $p < 0,01$) і частіше, ніж жінки, схильні не оцінювати свої вчинки як погані ($t_{кр} = 2,24$, $p < 0,05$).

3. **Ситуації**, що провокують переживання почуття провини, як у жінок,

так і у чоловіків пов'язані зі стереотипним уявленням про «жіночу» (як про турботливу і люблячу матір, подругу, дружину) і «чоловічу» поведінці (як про чільну роль чоловіка в соціумі). Наприклад, жінки частіше відчують провину за прояв байдужості ($t_{кр} = 1,99, p < 0,05$), коли не приділяють належної уваги своїм близьким ($t_{кр} = 2,81, p < 0,01$), ображають або болять ($t_{кр} = 2,06, p < 0,05$), коли відмовляють у допомозі ($t_{кр} = 1,76, p < 0,1$). Чоловіки вказують на ситуації, пов'язані з усвідомленням власної обмеженості (нездатність контролювати ситуацію і т.д.) ($t_{кр} = 2,14, p < 0,05$), нестриманістю в прояві гніву ($t_{кр} = 2,09, p < 0,05$).

Таблиця 3.3.

Гендерні відмінності в поведінкових реакціях на переживання провини

Поведінкові реакції	$X_{ср.},$ N=25 М	$X_{ср.},$ N=30 Ж	$t_{кр}$	P
1.Звинувачую у всьому себе (самобичування)	2,91	3,90	-6,68	0,000
2.Відчуваю почуття каяття за скоєне	3,50	3,76	-1,74	0,08
3. Мені шкода про те, що не зробив (а) чогось більшого або упустив (а) можливості	3,37	3,45	-0,49	0,63
4.Аналізую недавні події (ситуацію або помилки) і намагаюсь витягти урок з того, що сталося	3,83	3,77	0,39	0,70
5. Не вважаю, що ти зробив (зробила) погано	2,47	2,00	2,24	0,03
6.Стараюсь забути і не думати про ситуацію, яка обтяжує мене	3,18	2,69	2,76	0,01
7. Виправдовуюсь	2,76	3,06	-1,68	0,09
8. Я обвинувачую іншого	2,23	2,11	-1,01	0,24
9.Виправляю зроблену помилку або прагну врегулювати ситуацію неприємну ситуацію	3,79	3,75	0,26	0,80
10.Психосоматичні реакції (головний біль,	2,35	2,60	-1,56	0,12

погане самопочуття, підвищений апетит або його відсутність)			
---	--	--	--

4. Вказуючи на **об'єкт** провини, жінки частіше згадують батьків ($t_{кр}=2,61$, $p < 0,01$), власних дітей ($t_{кр} = 2,67$, $p < 0,01$) і близьких ($t_{кр} = 2,70$, $p < 0,01$); в той час як чоловіки проявляють схильність до конкретизації об'єкта провини, тобто вказують на людей, яким вони завдали образу ($t_{кр} = 2,05$, $p < 0,05$).

5. На **соціальному** рівні жінки при переживанні провини вказують на необхідність в співчутті, розумінні, підтримці і прощення з боку інших ($t_{кр} = 2,78$, $p < 0,01$), в той час як чоловіки проявляють зацікавленість в соціальній привабливості, вказуючи на необхідність відповідати моральному імперативу бути чесним, порядним і відповідальним ($t_{кр} = 2,74$, $p < 0,01$).

Узагальнюючи результати, можна зробити висновки, що:

Жінки, на відміну від чоловіків, інтенсивно і тривало переживають почуття провини. Вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях позитивно впливає на взаємини в родині і на всю їх життя в цілому, а негативно це почуття впливає на здоров'я і психіку. Чоловіки ж не знаходять, що переживання почуття провини може позитивно впливати на будь-яку із запропонованих сфер. Здебільшого вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях може негативно позначитися на їх репутації і на взаєминах з людьми, які брали участь у подіях, за які в подальшому виникає почуття провини.

Аналізуючи дані щодо частоти породження ситуацій, з приводу яких виникає почуття провини, можна зробити висновок, що чоловіки в більшості своїй при переживанні почуття провини згадують ситуації, пов'язані з порушенням закону (викрав мотоцикл, побив людину і ін.), Будь-якими

шкідливими звичками (куріння, вживання спиртного і ін.) або залежностями (наркотики, ігроманія та ін.). Інтенсивність переживань почуття провини у них сильніше, ніж у жінок.

Респонденти ж з групи жінок інтенсивніше переживають почуття провини з приводу ситуацій, пов'язаних з сім'єю, рідними, близькими (не слухалася батьків і ін.), А також з приводу ситуацій, пов'язаних з порушенням взаємодією в соціумі (обман, сварка, зрада та ін.) і переживанням за власні особистісні якості (лінива, груба, несправедлива і ін.).

1.3. Дослідження вираженості провини як риси особистості

Згідно К. Куглер-У. Джонсу (GI) вина як риса є стійкою характеристикою особистості. У той час як вина-стан - це феномен, що змінюється в часі.

Почуття провини призначено природою виконувати регулятивну функцію поведінки людини. тобто сприяє її адаптації до навколишньої дійсності.

Основні характеристики осіб з адекватним і неадекватним переживанням провини представлені в таблиці 3.4.

Високі показники провини-риси як зізнались автори цієї концепції, свідчать про фіксацію людини на минулому, самозвинувачення і самобичування за минулі помилки, що заважає розвитку особистості.

Згідно С. Мадді людина, приймаючи те чи інше рішення, неминуче стає перед вибором віддати перевагу на користь однієї конкретної можливості, наприклад, в юності вибираючи ту чи іншу професію. Таке єдино можливе рішення неминуче тягне за собою переживання провини за втрачені можливості. Якщо при цьому відбувається надмірна фіксація на минулому (жаль про втрачені можливості) це призводить до стагнації в

процесі розвитку особистості.

Результати тестування не виявили високих показників почуття провини по всій вибірці в цілому (загальний усереднений результат).

Таблиця 3.4.

Основні характеристики осіб залежно від вираженості провини-риси

№	Адекватне переживання провини	Неадекватне переживання провини
1.	Здатність до оцінки конкретної поведінки	Низька здатність аналізувати свою конкретну поведінку (недовірливість, перебільшення власних недоліків)
2.	Вкоріненість в сьогоденні	Фіксація на минулому
3.	Впевненість в собі	Невпевненість в собі
4.	Позитивний погляд на себе і на навколишній світ	Негативний погляд на себе і на навколишній світ. песимізм
5.	Врівноваженість, стійкість до стресових ситуацій	Емоційна нестабільність, внутрішня конфліктність
6.	Яскраво виражений альтруїстичний початок	Слаборозвинений альтруїстичний початок
7.	Самоконтроль і самоорганізація	Схильність до непрямой агресії, дратівливість, образливість, підозрілість
8.	Гнучкість в поведінці	Висока орієнтація на думку інших, стереотипність і ригідність в поведінці
9.	Креативність мислення	
10	Висока орієнтація на саморозвиток	

Що стосується порівняння груп, розділених за статтю, то були виявлені достовірні відмінності в показниках, що відображають переживання почуття провини у чоловіків і жінок. У показниках «вина-стан» і «вина-риси»

опитувальника К. Куглера, У. Джонса респонденти в групі жінок набрали більшу кількість балів по обох шкалах.

Аналіз виявив також гендерні відмінності в показниках за шкалою «почуття провини» (аутоагресія) особистісного опитувальника А. Басса і А. Дарки.

Таблиця 3.5.

Гендерні відмінності в показниках почуття провини

Показник	Чоловіки	Жінки	t _{кр}
	M±m	M±m	
Провина-рису	56,13 ±6,37	71,05 ±8,02	-9,42**
Провина-стан	26,64 ± 5,03	32,87 ±6,92	-7,36***
Моральні норми	44,61 ±5,10	45,56 ±5,01	-1,24
Відчуття провини (опитувальник Басса-Дарки)	5,34 ±1,67	7,68 ±2,01	-3,12*

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Респонденти в групі жінок набрали більшу кількість балів за даною шкалою. Це говорить про те, що жінки в більшості своїй частіше чоловіків висловлюють переконання в тому, що є поганими людьми, надходять зло, а також відчують докори сумління.

Ми також порівняли інші показники агресії тесту А. Басса - А. Дарки в групі чоловіків і жінок. Середні значення показників за опитувальником агресії А.Басса - А. Дарки представлені в таблиці 3.6.

В результаті порівняльного аналізу у випробовуваних «жіночої» групи, в порівнянні з «чоловічою» групою, у жінок виявлені достовірно вищі показники «непрямої агресії», «вербальна агресія», «образи» і «аутоагресії (почуття провини)». При цьому, у чоловіків виявлено достовірно більш високі показники «фізичної агресії» і «загальної агресивності».

Для того, щоб виявити зв'язок провини-риси з агресивними тенденціями індивіда ми провели кореляційний аналіз співвіднесення результатів «Опитувальника провини» з результатами «Опитувальника агресії Басса - Дарки».

Таблиця 3.6.

Показники агресивних тенденцій в групі чоловіків і жінок

Показники	чоловіки	жінки	t _{кр}
	M±m	M±m	
фізична агресія	8,12 ±1,77	5,14 ±1,79	4,89*
непряма агресія	4,95 ±2,16	7,05 ± 2,54	-7,34**
роздратування	4,74 ±1,39	5,46 ±1,33	-1,22
негативізм	2,34 ±1,43	2,79 ±1,17	-0,15
образа	3,99 ±1,64	5,03 ±1,67	-3,1*
підозрілість	3,72 ±1,93	4,41 ±2,08	-1,72
вербальна агресія	7,83 ± 2,26	10,63 ± 2,44	-4,55*
аутоагресія (почуття провини)	5,34 ±1,67	7,68 ±2,01	-3,12*
ворожість	7,72 ± 2,84	8,44 ±3,09	-1,88
агресивність	19,83 ±4,99	16,91 ±4,68	2,90*

Результати дослідження показали, що «провина-риси» за К. Куглер - У. Джонсом позитивно корелює майже з усіма шкалами Опитувальника агресивності (А. Басса - А. Даркі), тобто як з прямою, так і непрямой її складової.

Так само зі шкалою «провини» «Опитувальника» Басса-Дарки значимо корелюють провини-стан ($r = 0,46$, $p < 0,01$) і «моральні норми» ($r = 0,14$, $p < 0,05$).

Таким чином, провини-риси за К. Куглер - У. Джонсом («тривожна провини») у випробовуваних пов'язана з внутрішньою конфліктністю,

самозвинуваченням і емоційною нестабільністю і які в свою чергу позитивно корелюють з агресивними проявами.

Провина-стан за К.Куглер-У-Джонсом у випробовуваних пов'язана з проявом ненапрямлених вибухів люті, що виражаються, наприклад, в шпурлянні речей, в стукання, недовіри, заздрістю і ненавистю до оточуючих, яке викликається відчуттям несправедливості по відношенню до даних людям з боку долі і інших людей.

Таблиця 3.7.

Показники коефіцієнтів кореляції

для шкали провини-риси «Опитувальника провини (GI)»

Показники	Провина-риси	Провина-стан	Моральні норми
фізична агресія	-0,33*	-0,37*	-0,12
непряма агресія	0,31*	0,13	0,21
роздратування	0,46**	0,25*	0,18
негативізм	0,26*	0,17	0,32*
образа	0,36**	0,27*	0,26
підозрілість	0,38**	0,3*	0,26
вербальна агресія	0,14	0,2	0,24
аутоагресія (почуття провини)	0,46**	0,50**	0,44*
ворожість	0,45**	0,4**	0,23
агресивність	0,35**	0,25	0,16

Варто відзначити, що, хоча провини-риси за К.Куглер-У .Джонсом завжди пов'язана з неприйняттям себе і свого життя, з невпевненістю і внутрішньої конфліктністю. Однак, в адаптивному своєму варіанті провини-риси в меншій мірі викликає внутрішній конфлікт, невпевненість і емоційну нестабільність, оскільки свої агресивні прояви індивід здатний

усвідомлювати.

У неадаптивному варіанті формування провини-риси, вона більшою мірою пов'язана з безглуздістю своєї проживаємо і прожитого життя, фаталізмом, нерішучістю, неприйняттям себе, відсутністю цілей на майбутнє та орієнтацією на думку інших людей, а також з високою незадоволеністю тим, як було прожита частина власної життя.

Підводячи підсумки, можна сказати, що провинна як риса пов'язана з незадоволеністю собою або своєю поведінкою, і, як наслідок, з бажанням змінитися відповідно зі своїми цінностями.

Переживаючи почуття провини, жінки, на відміну від чоловіків, частіше висловлюють своє переконання в тому, що є поганими, надходять зло, відчувають докори сумління і дисфоричне почуття, яке виникає у них, коли вони порушують особисті моральні принципи або соціальні норми. Те, що жінки виявилися більш чутливими до порушення моральних принципів і соціальних норм, на наш погляд, відображає відому, хоча і не безперечну гендерну закономірність: жінка розглядається як емпатійна, емоційна, чутлива, «совісна», схильна йти на компроміси, часто в обхід власних інтересів, при цьому відчуває сильне почуття провини. З огляду на ці результати, можна пояснити велику вираженість у жінок схильності міркувати на теми моралі з точки зору «етики турботи», тобто вона орієнтована на турботу про іншу людину і самозречення. Це підтверджується більш інтенсивним і тривалим, ніж у чоловіків, переживанням почуття провини з приводу ситуацій, пов'язаних з сім'єю, рідними, близькими і з порушенням взаємодією в соціумі.

Чоловіки ж, на відміну від жінок, вважають, що почуття провини негативно впливає на взаємини з людьми, по відношенню до яких його відчувають.

Можна припустити, що провідну роль в гендерних відмінностях переживання провини грають гендерні стереотипи, які відображають існуючі в суспільстві уявлення про належну поведінку чоловіка, орієнтованого на кар'єру і успіх, який був змушений вдаватися до агресії, щоб вижити в світі жорстокої конкуренції, захисника прав інших людей. Чоловіки найбільш інтенсивно і тривало переживають почуття провини з приводу ситуацій, пов'язаних з залежностями і шкідливими звичками, а також з приводу ситуацій, пов'язаних з порушенням закону. Можливо, це пояснюється тим, що дотримання закону і негативне ставлення до шкідливих звичок є зовнішнім критерієм оцінки соціальної успішності з боку суспільства.

Висновки до 3 розділу:

Аналіз уявлень виявив:

1. Почуття провини - це тяжке переживання, пов'язане з аналізом і оцінкою своєї провини або поведінки, що супроводжується докором сумління, невдоволенням собою, жалем і каяттям і викликає бажання виправити або змінити ситуацію, що склалася або поведінку;
2. Структура провини складається з трьох компонентів: емоційного (пригніченість, страждання і т.п.), когнітивного (аналіз і усвідомлення своєї поведінки, внутрішня оцінка, і т.п.), і мотиваційного (бажання виправити або змінити ситуацію, що склалася або поведінку);
3. Найбільш характерними поведінковими реакціями на переживання провини є: самозвинувачення, каяття у своїх провинах і жаль про втрачені можливості, аналіз ситуації та виправлення поведінки або помилки;
4. Переживання провини зазвичай пов'язане з ситуацією міжособистісних відносин. Крім того, вину людина може відчувати перед самим собою за втрачені можливості і при порушенні власних моральних

принципів;

5. Соціальні характеристики почуття провини: соціальна терпимість до людини, яка вчинила проступок і визнав свою провину, яка переважає над нетерпимістю і байдужістю; людина, здатна відчувати почуття провини оцінюється як «порядна, справедливий, гідний, відповідальний і людяний» і тільки незначна частина вважає таких людей «вразливими, неповноцінними і слабкими»;

6. Результати аналізу уявлень підтвердили звичне уявлення про сильний зв'язок таких конструктів як вина і сором. Проте, результати показали, що сором переживається більш інтенсивно і гостро, в порівнянні з виною і супроводжується сильними фізичними відчуттями. При переживанні сорому люди більшою мірою визначають соціальну нетерпимість в порівнянні з виною. Ситуації, що провокують сором, скоріше пов'язані з присутністю зовнішніх спостерігачів.

7. Вікові відмінності при переживанні провини обумовлені життєвим досвідом, внаслідок якого це переживання у дорослих людей пов'язано з порушенням особистісних (несоціальних) цінностей, в той час як у більш молодих - з порушенням соціальних.

8. Жінки, на відміну від чоловіків, інтенсивно і тривало переживають почуття провини. Вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях позитивно впливає на взаємини в родині і на всю їх життя в цілому, а негативно це почуття впливає на здоров'я і психіку. Чоловіки ж не знаходять, що переживання почуття провини може позитивно впливати на будь-яку із запропонованих сфер. Здебільшого вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях може негативно позначитися на їх репутації і на взаєминах з людьми, які брали участь у подіях, за які в подальшому виникає почуття провини.

9. Можна розглядати провину як емоційний стан, що переживається в даний момент часу за проступок який відбувається або був недавно скоєний.

Також, можна розглядати провину як стійку особистісну характеристику. Вина як риса («тривожна вина») пов'язана з внутрішньою конфліктністю, самозвинуваченням і емоційною нестабільністю, які в свою чергу позитивно корелюють з агресивними проявами.

10. Гендерні відмінності при переживанні провини як у чоловіків, так і у жінок пов'язані зі стереотипними уявленнями про «чоловічу» (провідну роль чоловіка в соціумі) і «жіночу» поведінку (турботлива і любляча мати, подруга, дружина):

Переживаючи почуття провини, жінки, на відміну від чоловіків, частіше висловлюють своє переконання в тому, що є поганими, надходять зло, відчують докори сумління і дисфоричне почуття, яке виникає у них, коли вони порушують особисті моральні принципи або соціальні норми.

Чоловіки ж, на відміну від жінок, вважають, що почуття провини негативно впливає на взаємини з людьми, по відношенню до яких його відчують.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження викликана необхідністю систематизувати існуючі дані про психологічний феномен провини: походження цього феномена, його природу, характеристики і функції. Це надзвичайно важливо для психологічної психотерапевтичної та педагогічної практик і вимагає подальшого дослідження.

У роботі проведено дослідження вивчення уявлень про особливості переживання почуття провини і його характеристики як риси особистості.

Об'єктом роботи є почуття провини як психологічний феномен.

Предметом роботи є гендерні особливості уявлень і переживання почуття провини.

Теоретичний аналіз наукової літератури, присвяченій феномену провини з метою уточнення поняття феномена «провина» і визначення гендерної диференціації дозволив зробити наступні висновки:

1. Людині природою дана здатність відчувати почуття невдоволення (незадоволеності) собою і навколишньою дійсністю, яка в ході еволюції людської спільноти набуває роль морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки. Провина переживається як невдоволення собою і навколишньою дійсністю і це робить людину принципово відкритою для подальшої самозміни і самовдосконалення особистості. У структурі провини розрізняють три компоненти: емоційний, когнітивний і мотиваційний.

Розрізняють дві форми провини: реактивну (емоція або провина-стан) і превентивну (почуття провини або провина-риса). Реактивна провина пов'язана з конкретним проступком, в той час як превентивна - покликана запобігати небажану поведінку.

2. У разі порушення нормативних норм, правил і культурних традицій

людина відчуває провину, яка пов'язана з об'єктивними причинами, тому є об'єктивною провиною і обумовлена двома факторами: соціальним (соціально-культурна традиція) і моральним (морально-правова традиція). Формування почуття провини у індивіда (соціалізація) означає, що об'єктивна провина (морально-правова і соціально-культурна традиція) засвоєна їм і переживається як власна, суб'єктивна провина.

Почуття провини може мати адаптивний або дезадаптивний (дисфункціональний) характер. Під адаптивною виною розуміється почуття, сприяє відповідальності і взаєморозуміння в міжособистісних стосунках. Під дезадаптованою (дисфункціональною) провиною розуміється або занижене, або перебільшене почуття провини (або агресія, або депресивні стани). У своїх помірних проявах провина грає позитивну роль в житті людини, тобто здатна виконувати природну функцію регуляції поведінки.

3. Гендерні відмінності в переживанні почуття провини обумовлені двома факторами: біологічним і соціальним. Гендерні відмінності в переживанні провини чоловіками і жінками обумовлені стереотипними уявленнями про роль жінки і чоловіка в суспільстві і є дуже суперечливими. Чим більше чоловіки і жінки віддані класичним статеворольовим стереотипам, тим більше вони переживають почуття провини в ситуаціях, пов'язаних з порушеннями правил статеворольової поведінки. В цілому, можна сказати, що жінки частіше й інтенсивніше переживають почуття провини в контексті міжособистісних відносин. На противагу цьому, агресивна і криміногенна поведінка, часто асоційована з відсутністю почуття провини, більшою мірою характерна для чоловіків.

4. Почуття провини виконує важливу комунікативну функцію у врегулюванні міжособистісних відносин як одна з форм впливу, яка відноситься до непрямого стримування, контролю або корекції поведінки

інших людей (маніпуляція).

Провина і сором є різними емоційними формами переживання незадоволеності собою і навколишньою дійсністю (онтологічної провини). Сором - більш хворобливе відчуття, пов'язане з негативною оцінкою глобального «Я», що викликає бажання сховатися, втекти, а провинна пов'язана з негативною оцінкою конкретної поведінки, і будучи менш інтенсивним і не таким болісним переживанням, викликає бажання висповідатися, вибачитися, розкаятися.

В емпіричній частині дослідження ми перевіряли припущення, що існують гендерні відмінності в переживанні почуття провини.

У якості піддослідних дослідження виступили студенти Одеського університету і дорослі люди, зайняті в різних сферах професійної діяльності. Загальна кількість піддослідних склало 55 осіб, у віці від 19 до 55 років (чоловіків - 20 осіб, жінок - 35 осіб).

Були отримані наступні результати:

1. Найбільш характерними поведінковими реакціями на переживання провини є: самозвинувачення, каяття у своїх провинах і жаль про втрачені можливості, аналіз ситуації та виправлення поведінки або помилки;

2. Переживання провини зазвичай пов'язане з ситуацією міжособистісних відносин. Крім того, вину людина може відчувати перед самим собою за втрачені можливості і при порушенні власних моральних принципів;

3. Соціальні характеристики почуття провини: соціальна терпимість до людини, яка вчинила проступок і визнав свою провинну, яка переважає над нетерпимістю і байдужістю; людина, здатна відчувати почуття провини оцінюється як «порядний, справедливий, гідний, відповідальний і людяний» і тільки незначна частина вважає таких людей «вразливими, неповноцінними і

слабкими»;

4. Результати аналізу уявлень підтвердили звичне уявлення про сильний зв'язок таких конструктів як провина і сором. Проте, результати показали, що сором переживається більш інтенсивно і гостро, в порівнянні з виною і супроводжується сильними фізичними відчуттями. При переживанні сорому люди більшою мірою визначають соціальну нетерпимість в порівнянні з виною. Ситуації, що провокують сором, скоріше пов'язані з присутністю зовнішніх спостерігачів.

5. Вікові відмінності при переживанні провини обумовлені життєвим досвідом, внаслідок якого це переживання у дорослих людей пов'язано з порушенням особистісних (несоціальних) цінностей, в той час як у більш молодих - з порушенням соціальних.

6. Жінки, на відміну від чоловіків, інтенсивно і тривало переживають почуття провини. Вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях позитивно впливає на взаємини в родині і на все їх життя в цілому, а негативно це почуття впливає на здоров'я і психіку. Чоловіки ж не знаходять, що переживання почуття провини може позитивно впливати на будь-яку із запропонованих сфер. Здебільшого вони вважають, що переживання почуття провини в різних ситуаціях може негативно позначитися на їх репутації і на взаєминах з людьми, які брали участь у подіях, за які в подальшому виникає почуття провини.

7. Можна розглядати провину як емоційний стан, пережите в даний момент часу за який чинять або недавно скоєний проступок стан. А можна як стійку особистісну характеристику.

Вина як риса («тривожна вина») пов'язана з внутрішньою конфліктністю, самозвинуваченням і емоційною нестабільністю, які в свою чергу позитивно корелюють з агресивними проявами.

8. Гендерні відмінності при переживанні провини як у чоловіків, так і у жінок пов'язані зі стереотипними уявленнями про «чоловічу» (провідна роль чоловіка в соціумі) і «жіночу» поведінку (турботлива і любляча мати, подруга, дружина):

Переживаючи почуття провини, жінки, на відміну від чоловіків, частіше висловлюють своє переконання в тому, що є поганими, надходять зло, відчують докори сумління і дисфоричне почуття, яке виникає у них, коли вони порушують особисті моральні принципи або соціальні норми.

Чоловіки ж, на відміну від жінок, вважають, що почуття провини негативно впливає на взаємини з людьми, по відношенню до яких його відчують.

Практична значимість полягає в тому, що отримані в дослідженні дані можуть бути використані в практичній діяльності психологів і фахівців близьких професій при вирішенні завдань індивідуального та сімейного консультування, в діагностичних цілях - для виявлення причин неадекватного переживання провини, при розробці тренінгових програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299с.
2. Азарова Е.А. Проблема гендерных стереотипов в моральном сознании. Санкт-Петербург, 2000. 218 с.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. СПб.: Питер, 2000. 432 с.
4. Анастаси А., Урбина С./ Психологическое тестирование. 7-е изд. СПб.: Питер, 2003. 688 с.
5. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. М.: Ин-т психологии РАН, 2004. 413с.
6. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа: Учебник. М., 1990. 104с.
7. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. М., 1996. 296с.
8. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 542 с.
9. Белик Инна Анатольевна. Чувство вины в связи с особенностями развития личности : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 СПб., 2006 209 с.
10. Бодалев А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. СПб.: «Речь», 2000. 440 с.
11. Большой психологический словарь / под ред. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. -М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2003. 672 с.
12. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века // Вопр. психол. 1993. № 1. С. 64-88.
13. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта / [Перевод]. СПб.: Питер, 2001. 304с.
14. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентом в гуманистической терапии / [Перевод]. М.: «Класс», 1998. 336с.

15. Василюк Ф.Е. Психология переживания. М., МГУ. 1984. 198 с.
16. Власова Т.В. Эмпатия: от психологии к феноменологии. [Учеб. пособие]. Владивосток: ДВГМА, 2000. 184с.
17. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 479с.
18. Гаврилица О.А. Чувство вины у работающих женщин // Вопросы психологии. 1998. № 4.- С.65-70
19. Гуревич П. С. Популярный психологический словарь. М: Знание, 2001. 270с.
20. Дергачева О.Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования. Москва, 2005. 120 с.
21. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. М: Изд-во МГУ, 1994. 144с.
22. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. СПб.: «Из-во СОЮЗ», 2000. 448с.
23. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. М., 1988. 128 с.
24. Иванова В.В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды // Гуманитарные исследования: Межвуз. сб. науч. тр. : Ежегодник. Омск, 2002. Вып. 7. С. 52-57
25. Игнатьева А.А. Понятие о нравственных чувствах альтруизма, эгоизма, стыда и вины как устойчивых эмоциональных отношениях // Научные труды Вятского социально-экономического института. Киров, 2002. Вып.1. С.178-191.
26. Изард К.Э. Психология эмоций / [Перевод]. СПб.: Питер, 2002. 464с.
27. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: [Учеб. пособие]. СПб. и др.: Питер, 2001. 749с.
28. Клецина И.С. Самореализация личности и гендерные стереотипы // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2. СПб.: Изд-во

СПбГУ 1998: 188-202.

29. Калмыкова Е.С., Падун М. Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме: Постановка проблемы// Психологический журнал. 2002. Т.23. Т.5. С.88-99
30. Козырева Е.В. Влияние маскулинности-фемининности на проявление ауто- и гетероагрессии. Сб. матер. международной межвузовской научно-практической студенческой конференции: Психология XXI века. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002: 42-43.
31. Кирилина Т. Ю. Совесть и ее роль в нравственном развитии личности. М.: Изд-во Моск. гос. ун-та леса, 2001. 126 с.
32. Корнилов М.Н. "Культура стыда" и "культура вины" в Японии и на Западе // Человек: образ и сущность. М., 1998. Вып. 9. С. 94-123.
33. Кочунас Р. Психологическое консультирование. Групповая психотерапия. М.: Акад. проект: ОППЛ, 2002. 458с.
34. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психологическая экспертиза (научно-практическое руководство). М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1999. 497с.
35. Куликов В.Н., Ковалев А.Г. Эмоции и чувства в жизни человека. Иваново: Иван. гос. ун-т, 1997. 152с.
36. Куликов Л.В. Психология настроения. СПб.: Из-во С.-Петербур. Гос. Ун-та, 1997. 226с.
37. Куницына В.Н. Трудности межличностного общения. СПб, 1991. 214 с.
38. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. М., 1999.- 301с.
39. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, структура и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 1999. 486с.
40. Мадди СР. Теории личности: сравнительный анализ./ [Перевод] СПб.: «Речь», 2002. 539с.
41. Маслоу А.Г. Дальнейшие пределы человеческой психики / [Перевод]. СПб.: Евразия, 1999. 430с.

42. Матюшин Г.Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки. М : Изд- во МГОПУ : НОУ, 1998. 233 с.
43. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. СПб.: С- Петерб. фил. Ин-та социологии, 1995. 39 с.
44. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье / [Перевод]. М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 256с.
45. Наследов А.Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. СПб.: Питер, 2005. 416с.
46. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. К генеалогии морали. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 383с.
47. Орлов Ю. М. Вина . М. : Импринт-Гольфстрим, 1997. 36 с.
48. Орлов Ю. М. Обида. Вина 5-е изд., испр. М.: Слайдинг, 2004. 87с
49. Поттер-Эфрон Р. Т. Стыд, вина и алкоголизм: клиническая практика / [Перевод]. М.: Ин-т общегуманитар. исслед., 2002. 399 с.
50. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: «БАХРАХ», 1998. 672с.
51. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. 391 с.
52. Сапронов Д. Стремление к изменениям как характеристика личности. М.: МГУ, 2003. 347.
53. Фрейд З. Я и Оно / [Перевод]. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. 1040с.
54. Фромм Э. Бегство от свободы: Человек для самого себя /Ред. П.С. Гуревич. М.: Изида, 2004. 398с.
55. Шалак В.И. Современный контент-анализ. Приложения в области: политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы.- Омега-Л, 2004. 272с.
56. Экзистенциальная психология / [Перевод] Под ред. Ролло Мэя. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. 624с.
57. Эриксон Э. Детство и общество / [Перевод]. СПб.: Речь, 2002. 416с.

58. Юнг К.Г. Психология бессознательного / [Перевод]. М.: «Изд-во АСТ-ЛТД», «Канон +», 1998. 400с.
59. Якоби М. Стыд и истоки самоуважения/ [Перевод]. М.: ИАП, 2001. 256 с.
60. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности// Психологический журнал. 1991. -№ 4. С. 142-147
61. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / [Перевод]. М.: Класс, 2000 576с.
62. Anderson S.W., Bechara A., Damasio H., Tranel D., Damasio A.R. Impairment of social and moral behavior related to early damage in human prefrontal cortex // *Nature Neuroscience*. 1999. V.2, N.11. P.1032-1037.
63. Beer J.S., Heerey E.A., Keltner D., Scabini D., Knight R.T. The regulatory function of self-conscious emotion: insights from patients with orbitofrontal damage // *Journal of Personal and Social Psychology*. 2003. V.85, N.4. P.594-604.
64. Carey T.J. Evolution, depression and counseling // *Counseling Psychology Quarterly*. 2005. V.18, N.3. P. 215-222.
65. Gilbert P. Evolution, Social Roles, and the Differences in Shame and Guilt // *Social Research*. 2003. V70, N.4. P.1205-1230.
66. Kubany E. S, Watson S.B. Guilt: elaboration of a multidimensional model // *The Psychological Record*. 2003 V.53, N.1 P.51-59.
67. Skoe E.A, Cumberland A., Eigenberg N., Hansen K., Perry J. The influences of sex and gender-role identity on moral cognition and prosocial personality traits // *Sex Role: A Journal of Research* . 2002. V.46, N.9-10. P. 295-309.
68. Tsang Jo-Ann. Moral Rationalization and the Integration of Situational Factors and Psychological Processors in Immoral Behavior // *Review of General Psychology*. 2002. V6,N1. P.25-50.
69. Woien S.L., Ernst H.A.H., Patock-Peckham J.A., Nagoshi G.T. Validation of the TOSCA to measure shame and guilt. // *Personality and Individual Differences*. 2003. V.35,N.2. P. 313-326.

70. Woien S.L., Ernst H.A.H., Patock-Peckham J.A., Nagoshi G.T. Validation of the TOSCA to measure shame and guilt. II Personality and Individual Differences. 2003. V.35,N.2. P. 313-326

ДОДАТОК 1.

Результаты анкетирования по «Чувству вины»

N	Название группы дескрипторов	Ч а с т о т а у п о м и н а н и я	ге нд ер ны е ра зл ич ия		возрастн ые различ ия	
			м	ж	До 25	От 28
1. Физические ощущения						
1.	Ощущение тяжести, ноши, «бремени»	11	2	9	7	4
2.	Внутреннее напряжение	8	3	5	6	2
3.	Ощущение «зажатости в тисках»	7	2	5	7	0
4.	Головная боль	2	0	2	0	2
5.	Плохой сон	2	0	2	0	2
6.	Плохое самочувствие	2	0	2	1	0
2. Эмоциональный компонент						
7.	Сожаление	43	19	24	20	14
8.	Душевные муки, переживания	34	14	20	12	18
9.	Раскаяние	28	10	18	12	8
10.	Внутренний дискомфорт	20	10	10	7	11
11.	Угнетенность	15	4	11	6	6
12.	Беспокойство	11	4	7	2	9
13.	Неловкость	11	2	9	9	2
14.	Недовольство собой	10	6	4	1	9
15.	Душевная боль	10	1	9	1	9
16.	Эмоциональная подавленность	8	1	7	5	2
17.	Досада	6	4	2	1	1
18.	Страдание	5	3	2	1	4
19.	Повышенная чувствительность	3	1	2	2	1
20.	Растерянность	3	2	1	0	3
21.	Раздражительность	3	2	1	0	1
22.	Депрессия	1	0	1	1	0

23.	Стресс	1	0	1	0	0
3. Когнитивный компонент компонент						
24.	Осознание своего поступка, ошибки	53	29	24	12	19
25.	Мысленный диалог с собственным внутренним моральным цензором («совесть»)	42	22	20	6	15
26.	Анализ проступка	23	18	5	2	11
27.	Осознание своей незрелости	12	6	6	4	9
28.	Осознание несоответствия «реального» и «идеального»	14	6	8	7	8
29.	Внутренняя оценка поступка	10	4	6	3	7
30.	Навязчивые мысли	4	0	4	4	0
4. Мотивационный компонент						
31.	Желание исправить	66	22	44	28	42
32.	Желание попросить прощение	41	13	28	10	31
33.	Желание забыть ситуацию	18	11	7	6	8
34.	Мобилизация сил	10	10	0	1	0

I. Ситуации						
	Межличностный фактор	68	19	49	34	32
35.	Обижаю/причиняю боль	33	16	27	20	13
36.	Неоправданные ожидания других	14	4	10	8	6
37.	Обделяю вниманием близких	10	2	8	2	8
38.	Отказ в помощи	7	1	6	1	5
39.	Манипуляция другими	2	1	1	1	1
40.	Непослушание родителям	2	2	0	2	0
	Индивидуальный фактор	51	18	33	14	30
41.	Опрометчивый/необдуманный поступок	23	15	8	10	9
42.	Проявление несдержанности/гнева	20	13	7	2	16
43.	Проявление равнодушия	8	1	7	2	5
	Моральный фактор	44	14	30	15	26
44.	Невыполнение обязательств/обещаний	25	10	15	8	15
45.	Ложь/обман	11	4	7	3	8
46.	Потеря вещи	3	0	3	1	2
47.	Порча имущества	3	1	2	2	1
48.	Опоздание	2	2	0	1	0
	Экзистенциальный фактор	33	14	19	6	23
49.	Упущенные возможности	17	6	11	5	9
50.	Осознание своей ограниченности	11	8	3	0	10
51.	Потеря близких	5	1	4	1	4
II. Объект вины						
	Другой					
52.	Близкие	44	13	31	18	19
53.	Родители	40	12	28	8	25
54.	Дети	26	6	20	2	24
55.	Мужья/жены	18	10	8	3	9
56.	Авторитеты/значимые люди	11	3	8	5	4
57.	Обиженный мною	10	7	3	0	7
58.	Обездоленный	8	2	6	1	7
59.	Друзья	6	2	4	3	2
60.	Любимые	5	1	4	4	1
61.	Клиенты (на работе)	3	1	2	0	3
62.	Знакомые	2	0	2	0	2
63.	Незнакомые	1	0	1	1	0
	Я сам(а)					
64.	Я сам(а) (совершение проступка)	25	13	12	9	9
65.	Я сам(а) (упущенные возможности)	14	6	8	6	8
66.	Бог	2	1	1	0	2
	Отсутствие объекта вины					
67.	Ни перед кем	3	2	1	1	0
III. Социальный фактор						
	Социальная эмпатия	92	43	49	39	44
68.	Считают совестливым, порядочным	27	19	8	8	14
69.	Сочувствуют	23	8	15	7	15

70.	Понимают	21	7	14	10	8
71.	Поддерживают	12	3	9	8	4
72.	Прощают	4	2	2	3	1
73.	Жалеют	3	2	1	3	0
74.	Сожалеют	2	2	0	0	2
	Социальная нетерпимость	19	7	12	10	7
75.	Укоряют	10	5	5	6	3
76.	Злорадствуют	4	1	3	2	1
77.	Манипулируют	3	0	3	2	1
78.	Злятся	2	1	1	0	2
	Равнодушие	7	3	4	4	2
79.	безразлично	7	3	4	4	2

ДОДАТОК 2.

Результаты анкетирования по «Чувству стыда»

№	Название группы дескрипторов	Частота упоминания
1. Физические ощущения		
1.	Ощущение жара, румянца на лице	42
2.	Ощущение скованности	4
3.	Дрожь	2
4.	«Ощущение что маленький»	2
2. Эмоциональный компонент		
5.	Чувство <i>сильной</i> неловкости	57
6.	Внутренний дискомфорт	16
7.	Позор	15
8.	<i>Острая</i> эмоциональная боль	12
9.	Сожаление	10
10.	Унижение	10
11.	Волнение	6
12.	Подавленность	5
13.	Раскаяние	5
14.	Отвращение	5
15.	Раздражение	4
16.	Растерянность	4
17.	Разочарование	3
18.	<i>Сильное</i> недовольство собой	3
19.	Смятение	3
20.	Ужас	1
3. Когнитивный компонент		
21.	Оценка проступка	38
22.	Осознание своей ущербности	28
23.	Осознание ошибок	8
24.	Осуждение себя	8
25.	Интеллектуальный ступор	5
26.	Осознание безысходности	3
27.	Осознание собственной неполноценности	3
4. Мотивационный компонент		
28.	Желание провалиться, спрятаться, скрыться	51
29.	Исправить	12
30.	Быть в одиночестве	8
31.	Забыть о случившемся	8
32.	Устранить причины/объект переживания	6
33.	Избегать визуального контакта	4
34.	Перевести все в шутку	3
35.	Стать незаметным	3
36.	«Выпутаться из неловкой ситуации»	4
37.	Желание эмоциональной разрядки	3
I. Ситуации		

38.	«Неблаговидный поступок»	36
39.	Публичное разоблачение	29
40.	Ощущение собственной уязвимости	25
41.	Социальное неодобрение	24
42.	Чувство незащищенности/обнаженности	21
43.	Нелепый внешний вид	15
44.	Свершение оплошности	10
45.	Несоответствие ожиданиям других	8
46.	Невыполнение обязательств, обещаний	7
47.	Нанесение обиды	7
48.	Ложь/обман	5
49.	Телесное несовершенство	3
50.	Равнодушие	2
51.	Грубость	1
II. Социальный фактор		
	Социальная нетерпимость	54
52.	Осуждают	18
53.	Насмеваются	14
54.	Злорадствуют	12
55.	Презирают	4
56.	Прилюдно «распекают»	3
57.	Обвиняют	2
58.	Злятся	1
	Социальная эмпатия	22
59.	Понимают	8
60.	Ободряют/поддерживают	6
61.	Жалеют	5
62.	Сочувствуют	3
	Равнодушие	11
63.	безразлично	11